

Feld István

A MAGÁNVÁRAK ÉPÍTÉSÉNEK KEZDETEI A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON A RÉGÉSZETI FORRÁSOK TÜKRÉBEN I.

Az utóbbi évtizedek hazai történeti-régészeti kutatása különösen behatóan foglalkozott a magyarországi magánvár-építkezés kérdéseivel. Míg az 1970-es évek közepéig jellemző volt a középkori várépítészet kizárólag hadászati-építészeti jellegű, alapvetően historizáló megközelítése¹ és kifejezetten tipológiai vizsgálata,² Fügedi Erik ezt követően megjelent munkái³ már megteremtették a kérdéskör modern, történeti szemléletű elemzésének az alapjait. Az általa meghatározott — az okleveles forrásokban a 13. század elejétől feltűnő — „új típusú” (kő)várak többsége alapvetően magánföldesúri erősségnek bizonyult. De túlnyomórészt ugyanebbe a kategóriába sorolták kutatóik — elsősorban Sándorfi György, Nováki Gyula, Miklós Zsuzsa és Dénes József⁴ — azokat

¹ L. e. kérdésre: *Engel Pál*: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. I. Világosság 25. (1984) 288., valamint újabb kiadásban: *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 165. – A korai kutatásokra: *Csorba Csaba*: A magyarországi várkutatás története. Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 23. (1974) 289–310.

² Az e téren meghatározó szerepet játszó építészettörténész téziseinek utolsó összefoglalása: *Gerő László*: A magyar várépítés kialakulása a honfoglalás korától – jellegzetes építési korszakok és ezek történeti előzményei az európai várfejlődés keretében. In: *Várépítészetünk*. Szerk. Gerő László. Bp. 1975. 9–44. Munkásságára l. *Feld István*: Gerő László magyarországi tipológiai rendszere. *Castrum* 10. (2009: 2. sz.) 11–14. Megemlítendőek emellett még a II. világháború utáni régészeti kutatások első eredményeinek összefoglalásai is: *Imre Holl*: Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946–1964. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. (1970) 365–411., *Kozák Károly*: Középkori váraink feltárása. In: *Középkori régészeti tudományos ülészak.* 1970. december 8–10. Szerk. Nagy Emese. Régészeti Füzetek Ser. II. 14. Bp. 1971. 98–103.

³ *Fügedi Erik*: Középkori vár – középkori társadalom. In: *Várépítészetünk* i. m. 63–86., *Uő*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82.) Bp. 1977., *Uő*: *Castle and society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Bp. 1986.

⁴ Legfontosabb összefoglaló munkáik: *Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa*: A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Bp. 1979., *Sándorfi György*: A magyar várépítés korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. *Archaeologiai Értesítő* 106. (1979) 244–254., *Nováki Gyula – Sándorfi György*: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp.–Miskolc 1992., *Miklós Zsuzsa*: A Gödöllői dombvidék várai. *Aszód* 1982., *Miklós Zsuzsa*: Árpád-kori (12–14. század) kisvárok Magyarországon. In: *Középkori régészettünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk. Fodor István és Selmeczi László. Bp. 1995. 143–158., *Miklós Zsuzsa*: Tolna megye várai. *Varia Archaeologica Hungarica*. Bp. 2007., *Dénes József*: A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 42–55., *Dénes József*: Az Árpád-kori kisvárok kérdései. *Vas, Sopron és Moson megye várai*. *Vasi Szemle* 54. (2000) 55–64.

az írott említéseket nélkülöző erődtített objektumokat is, melyeket ugyanekkor a topográfiai munkák során egyre nagyobb számban azonosítottak a terepen. E két emlékcsoport kronológiai és funkcionális értékelése ezután jelentős vitát váltott ki, melyben történészek — itt elsősorban Engel Pál, Kubinyi András, újabban Horváth Richárd⁵ nevét kell megemlítenünk — és az anyagi kultúra kutatói — így az előbb felsoroltak mellett elsősorban Koppány Tibor, Vándor László, Simon Zoltán, Terei György, Szörényi Gábor András és e sorok írója⁶ — egyaránt részt vettek. A témakör megítélése során azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a szlovákiai és az erdélyi várak kutatóinak (többek között Alojz Habovštiak, Michal Slivka, Adrian Vallašek, Alexander Ruttkay, Adrian Andrei Rusu, Benkő Elek, Sófalvi András) eredményei sem.⁷

⁵ A legfontosabb művek: *Engel Pál*: Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról. Műemlékvédelem 31. (1987) 9–14., újraközölve: *Castrum* 6. (2007: 2. sz.) 11–18., *Kubinyi András*: Árpád-kori váraink kérdése. In: *Várak* 13. században. *Castrum Bene* 1989 i. m. 290–301., *Kubinyi András*: Középkori váraink néhány kérdéséhez. Műemlékvédelem 36. (1992) 117–121., *András Kubinyi*: Die Rolle der Mittelalterarchäologie un Ungarn. Ergebnisse und Aufgaben. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54. (2003) 243–254., *Horváth Richárd*: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor és Rác György. Bp. 2009. 63–104., *Horváth Richárd*: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Bp. 2011. 79–93.

⁶ *Nováki Gyula – Sándorfői György*: A magyarországi Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. Műemlékvédelem 28/3. (1984) 167–179., *Miklós Zsuzsa*: A Zengővár helye a hazai várépítészetben. In: *Pécsvárad*. Szerk. Füzes Miklós. Pécsvárad 2001. 67–89., részben átdolgozott utánközlése: *Castrum* 13. (2011: 1. sz.) 5–24., *Miklós Zsuzsa – Terei György*: A várak és a települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát”. *Tanulmányok a 80. éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk. Kovács Gyöngyi és Miklós Zsuzsa. Bp. 2006. 203–226., *Koppány Tibor*: A középkori Magyarország kastélyai. Bp. 1999. 21–26., 31–40., *Vándor László*: A várépítészet kezdetei Zala megyében. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989 i. m. 56–67., *Simon Zoltán*: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve* 14. (1988) 103–132., *Terei György*: XII–XIV. századi várak Fejér megyében. In: „Quasi liber et pictura”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 533–553., *Szörényi Gábor András*: Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. *Castrum* 13. (2011: 1. sz.) 25–70., *Feld István*: Késő-középkori várkutatásunk újabb eredményei. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei* i. m. 175–201., *Feld István*: Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez. Műemlékvédelem 31. (1987) 1–8., *Feld István*: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989 i. m. 8–21., *Feld István*: Középkori váraink kutatásáról. Műemlékvédelem 35. (1991) 197–219., *István Feld*: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Chateau Gaillard* 16. (1994) 189–205., *Feld István*: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I–II. Szerk. Benkő Elek és Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. I. 495–520.

⁷ A teljesség igénye nélkül: *Alojz Habovštiak*: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava 1985. 122–146., *Michal Slivka – Adrián Vallašek*: Hradky a hrádky na východnom Slovensku. Košice 1991., *Alexander Ruttkay*: Mittelalterliche Klein- und Mitteladelssitze in der Slowakei. In: *Motte – Turmhügelburg – Hausberg. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 23. (2007) 277–288., *Adrian Andrei Rusu*: Castelare Carpatica. Cluj-Napoca 2005., *Benkő Elek*: Kelet-Erdély „korai” kővárjai. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989 i. m. 68–85., *Benkő Elek*: A középkori Székelyföld. I–II. Bp. 2012. I. 208–215., *Sófalvi András*: A székelység középkori várai. Kísérlet egy székelyföldi vártípológia kidolgozására. In: *Várak nyomában* i. m. 241–249.

⁸ *Horváth R.*: Várak és uraik i. m. 98., *Horváth R.*: Várépítés i. m. 89–93.

Mindezek alapján azonban még korántsem alakult ki egy egységes álláspont a magánváarak építésének kezdeteiről a középkori Magyar Királyság területén. Ezért tűnik hasznosnak annak vizsgálata, mennyire teszik ma lehetővé a számunkra ismert *tárgyi, régészeti* források az e kérdésről az alapvetően az írott forrásanyagra támaszkodó történeti kutatás által eddig megfogalmazott kép megítélését, kritikáját, netán kiegészítését – különös tekintettel arra, hogy az általunk ennek során vizsgált „hosszú 13. századot” követően egyetlen más korszakból sincs tudomásunk olyan nagyszámú, erősítettnek nevezhető objektumról, melyek reális megismerése, történeti forrásként való értelmezése a régészeti kutatás módszereinek alkalmazása nélkül elképzelhetetlen.

Áttekintésünk során az ebben a vonatkozásban eddig számba vett több száz objektum közül alapvetően *csak azokat vesszük figyelembe, ahol eddig régészeti kutatásokra került sor, az ezt nélkülöző építmények tipológiai-stíluskritikai elemzésének eredményeit csak kivételes esetekben hasznosítjuk.* Az előbbieket jelentős száma miatt nem annyira az egyes, régészeti módszerekkel kutató objektumokat, mint inkább — kiválasztott példákkal — a vizsgálatukból levonható általánosabb következtetéseket tárgyaljuk. Nem tagadhatjuk ugyanakkor, hogy eredményeink szilárdsága és megbízhatósága alapvetően az elvégzett régészeti kutatások és azok közzététele mélységének, azaz forrásértékének függvénye. Természetesen a vonatkozó teljes történeti irodalom áttekintése nem lehet itt feladatunk, ezért elsősorban csak a legfontosabb megállapításokra kívánunk reflektálni, néhány fontosabb témakör szerint csoportosítva a felmerülő kérdéseket.

Időrend

Az okleveles források csak ritkán, a királyi várakhoz és a püspöki székhelyekhez képest is sokkal kisebb számban, tulajdonképpen csak az emlékek egy igen szűk csoportja esetében szolgáltatnak biztos fogódzópontot a magánosok erősségei közelebbi építési időpontjának megállapításához. Számos esetben ezek alapján még az építmények magánföldesúri eredete sem bizonyítható vitán felül. Az ebből a szempontból a talán legközvetlenebb bizonyítékot képviselő királyi építési engedélyek közül csak keveset ismerünk — Horváth Richárd gyűjtése alig több mint húsz, e körbe sorolható dokumentumot tartalmaz az 1244 és 1301 közötti időszakból⁹ — miközben még korántsem egységes a kutatás álláspontja abban a kérdésben, hogy mikor és milyen erősségek emeléséhez volt uralkodói hozzájárulásra szükség.⁹

Az ugyanakkor már aligha tagadható, hogy a Fügedi Erik által az 1970-es években, a várak első okleveles említései alapján az építkezések időrendjére, in-

⁹ *Kubinyi A.*: Árpád-kori váraink i. m. 296., *Kubinyi A.*: Die Rolle der Mittelalterarchäologie i. m. 246., *Horváth R.*: Várépítés i. m. – az utóbbi munkáról l. recenziómat: *Castrum* 16. (2013: 1. sz.) 100–108. A várépítések jogi szabályozásának kérdéseiről: *Horváth Richárd*: Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai*. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. Feld István – Somorjay Selysette. Bp. 2008. 16–18.

tenzítésére kidolgozott statisztika¹⁰ a magánerősségek esetében is meghaladottnak tekinthető.¹¹ Ezt még abban az esetben is állíthatjuk, ha a vár és a birtok kapcsolatáról a 13. század vonatkozásában Engel Pál által 1987-ben megfogalmazott modell — miszerint ekkor még a vár tartozott a birtokhoz és nem fordítva, a tényleges váruradalmak kialakulása csak a 14. századra tehető, s ezért egy várnak ekkor nem kell feltétlenül megjelennie az oklevelekben¹² —, netalán nem is lenne általánosítható vagy minden esetben bizonyítható. Magánvárak Árpád-kori tartozékairól, *pertinetiá*iról ugyanis kétségkívül rendelkezünk szórványos adatokkal már a 13. század utolsó évtizedeiből,¹³ kérdés azonban, hogy ezek mennyire alkalmasak általánosabb következtetések levonására.

Sokkal fontosabbak e szempontból az Engel által is kiemelt birtoktörténeti vizsgálatok,¹⁴ bár azok csupán ritkán, így többek között ismert birtokos-változások esetén szolgáltatnak kronológiai szempontból biztos megállapításokat. Jelentőségük ugyanakkor abban áll, hogy számos esetben eredményezhetik az építetű (vagy annak családja, nemzetsége) meghatározását illetve valószínűsítését. Ez különösen a közvetlen okleveles említésekkel nem rendelkező erősségek esetében fontos, hisz azok sokszor csak így sorolhatóak be a jelen dolgozat tárgyát képező objektumok közé.¹⁵

Az építészeti — elsősorban alaprajzi — tipológia alapján történő korhatározás — amely amúgy is csak tág időhatárokat eredményezhetett¹⁶ — ma már egyre inkább az európai várkutatás korai időszakához, így tudománytörténetéhez sorolható. A hazánkban néha még ma is használt, Gerő László nevéhez kötődő tipológia (azon túl, hogy nem fektetett különösebb hangsúly az építetű társadalmi helyzetére) alapvetően egyébként sem a közelebbi építési időt, hanem sokkal inkább egy „fejlődés” kronológiai vonatkozásban korántsem kötöttnek tartott mikéntjét kívánta meghatározni.¹⁷ Ugyanakkor már ezen elmélet

¹⁰ Az első változat: *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 24–27., majd korrigált és bővített adatokkal: *Fügedi E.*: Castle and society i. m. 53–56.

¹¹ *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 9–10. Fügedi statisztikáinak hiányosságaira utal az is, hogy más kutatók a várak számát tekintve, úgy az ország egész területe, mint Erdély vonatkozásában lényegesen eltérő eredményre jutottak: *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár) Bp. 1993. 31., *Kristó Gyula*: A korai Erdély (895–1324). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) Szeged 2002. 218–222. A máig legteljesebb összeállítás — *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. — adatai alapján még nem történt kísérlet egy, csak az írott forrásokra alapozott újabb részletes várépítés-statisztika összeállítására.

¹² *Engel P.*: Töprengések i. m.

¹³ Így többek között Harsány, Monyorókerék, Ugróc vagy Füzér esetében: *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 42–46., ahol a szerző ugyanakkor hangsúlyozza a tartozékok számának állandó változását.

¹⁴ *Engel P.*: Töprengések i. m. 18.

¹⁵ Az eddigi regionális vizsgálatok példái: *Simon Z.*: A várak szerepének változása i. m. 103–132., *Szörényi G.*: Gondolatok i. m. 27–34.

¹⁶ L. erre a motték, azaz a földhalomvárak megítélését: *Feld István*: A motték kérdése Magyarországon. *Savaria* 31/2. (2008) 217–245.

¹⁷ A szerzőnek a hazai tudományos igényű várkutatást megalapozó munkájában — *Gerő László*: Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. — kifejtett elmélete (bár a nemzetközi szakirodalomban nem váltott ki jelentősebb visszhangot) Magyarországon olyan mértékben meghatározóvá vált, hogy később számos esetben nem a régészeti megfigyelés, hanem az ő tipológiája alapján határozták meg egy-egy vár építési korszakait. Példaként l. erre: *Koppány Tibor*: Csesznek vára. Bp. 1962. 8–10., *K.*

kidolgozója is megállapította, hogy váraink esetében rendkívül ritkák a stíluskritikai elemzés módszerével vizsgálható építészeti illetve művészeti leletek.¹⁸

Logikus lenne tehát a kronológiai kérdések kapcsán a régészeti kutatások által feltárt leletanyag tanúbizonyságára támaszkodni. S bár az utóbbi többségét alkotó kerámialeletek korhatározási lehetőségeivel kapcsolatban szélsőségesen szkeptikus megállapítások¹⁹ semmiképp sem tekinthetők megalapozottnak, tagadhatatlan, hogy a Kárpát-medence mai államainak középkori régészeti kutatása még korántsem dolgozta ki az Árpád-kori fazekas-termékek kellőképp megbízható és finom, azaz részletes kronológiáját, s nem jobb a helyzet a kisebb számban előkerülő fém- és egyéb leletek esetében sem. Ma főként csak a központi területek leletanyagát ismerjük, így óhatatlanul kritikus a kutatás hozzáállása a peremvidékek egy-egy erősségének, csupán a távolabbi területek párhuzamaira alapozott korai korhatározásával kapcsolatban.²⁰

Ezért alapvetően egyetérthetünk Miklós Zsuzsa 2001-ben megfogalmazott megállapításával, miszerint „az igaz, hogy a kevés — és gyakran nehezen keltezhető — lelet alapján nehéz eldönteni, hogy a vár a XII. század végén vagy a XIII. század első felében keletkezett-e illetve a XIII. század első vagy második felében élt.”²¹ Ő ugyanakkor néhány „szerencsésebb esetben” mégis lát lehetőséget pontosabb keltezésre – bár épp az ezzel kapcsolatban általa példaként említett borszönyi Márianosztra-Bibervárról 1983-ban közzétett kutatási jelentésében vélte úgy, hogy a várból előkerült „kerámia és fém leletanyag a XIII. századon belüli pontosabb keltezését nem teszi lehetővé.”²² Az utóbbi helyen előke-

Végh Katalin: Boldogkő várának feltárása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 6. (1966) 109–170., A. Kozák Éva: A hollóközi vár ásatása. Archaeologiai Értesítő 99. (1972) 169–173., 184–185. L. itt még: Feld I.: Gerő László i. m. – A (cseh)szlovákiai kutatásban a tipológiai iskola hasonló hatású képviselője: Dobroslava Menclová: Prispěvek k typologii hradov a zámkov, kaštieľov na Slovensku. In: Stefan Pišon: Hradý, zamky a kaštieľe na Slovensku. Martin 1973. 397–446.

¹⁸ A korai magánvárak közül megemlítenédő Márianosztra-Bibervár (Miklós Zsuzsa: Ásatás Márianosztra-Biberváron. Archaeologiai Értesítő 109. [1983] 15.) és Csesznek korai periódusának kora gótikus nyílászorok-részlete, utóbbi beépítve az 1400 körüli várépület nyugati külső lábazati részébe, publikálatlan. A várra magára legutóbb: Miklós Rácz: Die Burg Csesznek in Ungarn. Burgen und Schlösser 3/2010. 177–180. Az ezeknél jóval gazdagabb építészeti kiképzés példája Kőszeg városi vára, l. erre újabban: B. Benkhard Lilla – Mentényi Klára: Középkori várkapolna Kőszegen. In: Várak nyomában i. m. 27–41.

¹⁹ Így többek között: Nováki Gy. – Sándorfi Gy.: A történeti Borsod i. m. 69., 665. jegyzet (Sándorfi György szövege)

²⁰ L. erre példaként egyrészt a székelyföldi Kustaly várát, melyet kutatója újabban már a királyi várépítéssel hozott kapcsolatba: Sófalvi András: Egy disszertáció margójára: A Rika-erdei várak és az udvarhelyi királyi magánuradalom. In: Certamen I. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában. Szerk. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila. Kolozsvár 2013. 165–174., 525–30., másrészt a kőszegi Óház nem kevésbé vitatott erősségét: Bakay Kornél: Castrum Kwszug. Kőszeg 1996., az utóbbihoz l. még: Feld István: Kőszeg-Óház. Castrum 5. (2007: 1. sz.) 147–150.

²¹ Miklós Zs.: Zengővár i. m. 76.

²² Miklós Zs.: Ásatás Márianosztra-Biberváron i. m. 22. Jellemző példaként említhető még Vándor László értékelése a Hahót-Buzád/Sárákányzsigeti erősség korai leletanyagáról: „Die Keramik (Rand und Wandbruchstücke) erlaubt eine Datierung in die Periode zwischen dem Ende des 12. Jahrhunderts und dem Ende des 13. Jahrhunderts”: Vándor László: Archäologische Forschungen in den Mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót- Buzád-Geschlechtes. Anteus 23. (1996) 197.

rült szürke/szürkésbarna, redukált égetésű kerámia meghatározásához valóban nem kifejezetten alkalmas egy viszonylag távoli, Sopronból említett párhuzam. Ugyanakkor tény, hogy az itt is előforduló sárgás/szürkésfehér, csigavonaldíszes fazekak és csészék — melyek az ország középső része és Északkelet-Magyarország sok más ásatással vizsgált várának legjellegzetesebb leleteit képviselik — pontosabb korhatározását máig akadályozza néhány fontos budavári leletegyüttes részben az 1950-es évek „budai vitája” által befolyásolt indokolatlan korai keltezése. Feltűnésük biztosabb idejét ma még csak néhány 13. század eleji pénzleletes edény jelzi.²³ Fontos azonban mindezek alapján kifejezetten hangsúlyozni, miszerint *csak* a kerámia- vagy fémleletekre alapozva ma még nem állítható teljes biztonsággal, hogy bármelyik, általunk ismert, ásatással is vizsgált magánvár — vagy *magánvárnak is tartható* erősség — a 12. század utolsó évtizedei *előtt* megépült volna.

Természetesen ismerünk éremléteket is néhány várunkból. Itt különösen ki kell emelni a füzéri várban előkerült, 1200 és 1246 között vert friesachi denárt, mely megerősítheti az írott adatokból levonható azon következtetést, miszerint az itteni erősség már 1235 előtt felépült – máig kérdéses ugyanakkor, hogy ki volt építtetője?²⁴ Az ásatás részletes feldolgozása nélkül nem tudjuk ugyanakkor még értelmezni a Bene várából előkerült III. Bélához köthető verekteket,²⁵ innen, ahogy több más erősségből (Mátraszőlős-Kisvár,²⁶ a funkcióját tekintve még kérdéses Sorkifalud-Zalak²⁷ vagy Kőszeg városi vára²⁸) ugyanakkor IV. Béla és kortársai pénzei is ismertek.²⁹ Dombóvár-Szigeterdő erősségének ásatásából V. István és IV. László érmei kerültek elő.³⁰

²³ L. erre korábban: *Feld I.*: Megjegyzések i. m. 6–7., *Feld I.*: Középkori váraink i. m. 217., 39. jegyzet. A kerámiakronológia budai alapforrása: *Holl Imre*: Középkori cserépedények a budai várpalotából. Budapest Régiségei XX. (1963) 365. A kérdéskör legújabb összefoglalása: *Szilágyi Veronika – Gál-Mlakár Viktor – Rácz Tibor Ákos – Sajó István – Simonyi Erika*: 12–14. századi fehér kerámiakon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. *Gesta* 9. (2010) 153–167. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy téves az az itt olvasható megállapítás, miszerint a salgói várból a várfal építését megelőző tereprendezeésből került volna elő ilyen leletanyag. L. erre újabban: *Feld István – Balogh-László Emese – Tóth Balázs*: Régészeti kutatások a salgói várban. *Archaeologiai Értesítő* 138. [2013] 239–264.)

²⁴ *Simon Zoltán*: A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc 2000. 10., továbbá *Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István*: Borsod-Abauj-Zemplén várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Bp.–Miskolc 2007. 52. Újabban Horváth Richárd – *Horváth R.*: Várépítés i. m. 88. – is csupán feltételesen köti építését magánszemélyhez.

²⁵ A várra legutóbb: *Bea Koller*: Castrum Bene – eine mittelalterliche Adelsburg in Ungarn. In: *Burgen und Schlösser* 2008/4. 242–245., *Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén*: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 2.) Bp.–Eger 2009. 28–29. Egy ilyen korai keltezést ugyanakkor nem támogatják a birtoktörténeti adatok: *Draskóczy István*: Bene vára és a település története a XIII–XV. századi források tükrében. *Agria* 24. (1988) 57–79.

²⁶ *Simon Zoltán*: A mátraszőlősi „Kisvár”. In: *Várak a 13. században*. Castrum Bene 1989 i. m. 209.

²⁷ *Kiss Gábor*: A 13. századi zalaki vár fatornya. In: *A Nyugat-Dunántúl népi építészete*. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre–Szombathely 1995. 216.

²⁸ *Holl Imre*: Kőszeg vára a középkorban. (*Fontes Archaeologici Hungariae*) Bp. 1992. 25.

²⁹ Bár nem tudományos igényű ásatásból, de Csóvárról is ismert IV. Béla érem: *Feld István – Jakus Lajos – László Csaba*: Csóvár. *Studia Comitatus* 7. (1979) 51.

³⁰ *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 190.

A modern régészeti kutatásban egyre nagyobb szerepet játszó dendrokronológiai kutatások témánk szempontjából sajnos nem bírnak jelentőséggel, mivel ebből a korból jelenlegi ismereteink szerint (legalábbis az általunk tárgyalt erősségek vonatkozásában) a Kárpát-medence területén sem a földben, sem az álló falakban nem maradtak meg értékelhető famaradványok. Az egyéb természettudományos módszerek — így az ún. C14-es vagy radiokarbon vizsgálat — eredményeinek szórása és hibahatárai ugyanakkor egy évszázadot tekintve túl nagyok, így ma még sokszor csak előzetes történeti koncepciók alátámasztását teszik lehetővé.³¹

Mindezek alapján akár azt is állíthatnánk, hogy az eddig ismert régészeti leletek még nem is igazolják a magánerősségek tömegesebb emelését a 13. század első felében. Be kell ugyanakkor vallanunk, hogy ugyanakkor ezt nem is zárják ki, azaz a régészeti kutatás jelenlegi szintjén a leletek *önmaguk* csak ritkán alkalmasak a magánvár-építkezés kezdeteinek pontosabb meghatározására.

Érthető tehát, hogy az eddigi kutatásban számos hipotézis és főként történeti kombináció fogalmazódott meg e kérdést illetően – s e téren különös jelentőséget kapott a tatárjárás hatásainak megítélése. Míg ma már ugyan szakmunkákban csak ritkán találkozunk egy-egy középkori erősség mintegy „magától értetődő”, azaz különösképp nem is indokolt 1241 utáni keletkezésével,³² a Magyar Királyság történetének ez a tragikus eseménye továbbra is meghatározó szerepet tölt be magánváraink történeti szerepének értékelésében. Ebben a vonatkozásban Fügedi Erik munkássága óta ugyanis nyitott kérdés, hogy vajon a tatárjárás jelentősége valóban csupán abban állt-e, hogy egy korábban (alapvetően II. András uralkodása idején?) kibontakozott, majd IV. Béla (részben ifjabb) királysága alatt rövid időre megátolt fejlődést gyorsított fel, immár az utóbbi uralkodó aktív közreműködésével?³³

Magánföldesúri várak 1241 előtti létére mindenesetre írott források is utalnak, úgy a királyság nyugati, mint északi, s esetleg keleti területein. Míg Németújvár (Güssing) esetében ma még az sem tisztázott, hogy itt alapvetően nem egy kolostort erősített-e meg 1157 és 1235 között a király vagy Csák nembeli Demeter,³⁴ Kabold (Kobersdorf) 1229-ben *castellum*ként említett erősségének építését már egységesen Szák nembeli Pósa-hoz köti a kutatás.³⁵ Ennek pontosabb helyét azonban éppúgy nem ismerjük, mint az egy évvel korábbi (sajnos kétes hitelű) oklevélben feltűnő erdélyi Vécs (Brincovenesti) *castruma* közelebbi elhelyezkedését és biztos építettségét.³⁶ Fülek vára esetében is csak

³¹ L. erre Dénes József: Gó, egy feltárt favár (castrum ligneum). In: Várak nyomában. i. m. 47. (1105–1131 közötti időszak), Karol Pieta: Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum in der Nordslowakei. Bratislava 1996. 102. (11–12. század fordulója)

³² Példaként: Koppány Tibor – Kozák Károly: Sümeg. Budapest 1984. 46–48.

³³ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 24. skk., *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 12.

³⁴ A forrásokra: Hervay Ferenc: Küszén. In: Paradisum plantavit. Bencés kolostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 499., I. továbbá: *Feld, István*: Burgen im österreichisch-ungarischen Grenzraum im 12–13. Jh. Chateau Gaillard 26. (2014) (sajtó alatt).

³⁵ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 147.

³⁶ Horváth R.: Várépítés i. m. 88. Míg Fügedi az erősséget királyi építésűnek tartja – Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 210. – Entz Géza a Kacsics nembeli Simon bánhoz köti: *Entz Géza*: Erdély

igen valószínű következtetés, hogy a Kacsics nembeli Folkus emeltette.³⁷ A 12. századi osztrák-stájer előzmények miatt bonyolult a helyzet megítélése Lánzsér (Landsee) esetében.³⁸ A többi, tatárjárás előtt emelt s az írott források világában alapvetően a nyugati határszélen feltűnő „új típusú” vár (így Léka [Lockenstein], Borostyán [Bernstein], Hosszúszeg [Langeck in Bgld] vagy a kőszegi Óház) építését azonban az eddigi történeti kutatás — így legutóbb a királyi hatalom korabeli túlsúlyát ennek alapján is hangsúlyozó Horváth Richárd — határozottan az uralkodóhoz köti, bár az ennek meggyőző bizonyítását szolgáló „egyedi kutatással” a forrásadottságokból következően sokszor még adós marad.³⁹ Ha tehát az írott források kis számát hangsúlyozzuk, elvileg mindenképpen elképzelhető, hogy az igazi magánvár-építési hullám csak IV. Béla „vár-építési programjának” köszönhetően, netán a fiával folytatott küzdelmeit követően bontakozott ki.⁴⁰

Némi kitérőként itt kell utalnunk arra, miszerint utóbbi fejtegetéseink fényében jogosan merül fel az olvasóban a kérdés, hogy egyáltalában mit értünk jelen dolgozatunkban a „magánvár” fogalma alatt? Be kell vallanunk, hogy ennek szabatos megfogalmazását azért nem kíséreltük meg eddig, mivel erre nem is látunk lehetőséget – de mint azt az utóbb említett erősségek jelzik, formai alapon ez ma biztosan nem képzeltető el. A következőkben azonban igyekszünk csak azokra az erősségekre fordítani a figyelmünket, melyek esetében nem merült fel — okkal, ok nélkül — az eddigi kutatásban a királyi építető személye.⁴¹

építészete a 11–13. században. Kolozsvár 1994. 34. – Itt elvileg az is elképzelhető, hogy a római castrum egy részét hasznosították ekkor újra!

³⁷ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 134., *Horváth R.*: Várépítés i. m. 87. szerint nem áll rendelkezésünkre ennek eldöntéséhez „döntő bizonyíték”. E korai magánvárak körébe sorolható viszont még Gut-Keled nembeli Móric fia Péter 1232-ben említett lajtapordányi (Leithaprodersdorf) erőssége is: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. VI. 506., Nr. 321., továbbá *Franz Sauer – Nikolaus Hofer*: Leithaprodersdorf. (Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Reihe A. Sonderheft 16.) Wien, 2011.

³⁸ L. erre újabban: *Horváth R.*: Várépítés i. m. 89.

³⁹ Uo. 85., 87–89. – Ez vonatkozik az előzőekben — l. 24. jegyz. — már említett Füzérre is. Ennek kapcsán kell megemlítenünk, hogy Fügedi első tanulmányában — *Fügedi E.*: Középkori vár i. m. 67. — még sokkal nagyobb szerepet tulajdonított a királynak a 13. század első fele várépítkezéseiben, mint későbbi monográfiáiban. Ugyanakkor *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 22., 174. feltételezésével szemben Pinkaóvár (Burg) semmiképp sem számítható ezen erősségek körébe, hiszen az 1244. évi adománylevélben említett „Ovwar, ubi antiquitus castrum fuisse dicebatur” az eddigi korlátozott ásatások eredményei alapján is egy jóval korábbi, s ekkor minden bizonnyal már fel is hagyott, sáncvárnak tekinthető erősség volt. Továbbá *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 28. indokolatlanul vonja kétségbe, hogy az ekkor adományban részesült Csém-nemzetség az uralkodó által meghatározott feltételeknek megfelelően meg is építette volna az erősséget. A várra l. *Feld István*: Pinkaóvár (Burg, Ausztaria) Castrum 5. (2007: 1. sz.) 153–155.

⁴⁰ *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 27–32., s ezt az álláspontot képviseli újabban *Szörényi G.*: Gondolatok i. m. 66. Nem tudjuk ugyanakkor, hogy ebben mekkora szerepe lehetett a tatárdúlással kapcsolatban hozható „hevenyészett” mentsváraknak, l. erre Dánoskő-Ajnácskő részleteiben természetesen nem ismert esetét: *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 18., 89–99.

⁴¹ Megközelítésünk tehát hasonló Horváth Richárdéhoz, aki legutóbb így fogalmazta meg tárgyát: „Minket most a magánvárak (értve az alatt lényegében az összes nem királyi erősséget) építésének engedélyezési gyakorlata érdekel”: *Horváth R.*: Várépítés i. m. 79–80.

Azt is említeni kívánjuk továbbá, hogy részben emiatt az erősségeket emelő és birtokló „magánosok” közelebbi társadalmi rétegek szerinti elemzésére sem vállalkozunk, hisz amíg az 1200-as évek utolsó évtizedeinek ismert várirtokosai meghatározóan az egyes *de genere*, úri nemzetségekből származtak, a korábbi időszak vonatkozásában erről az írott források szűkössége miatt nehéz nyilatkozni. Véleményünk szerint mindenesetre kérdéses, mennyire jogosult a 13. század közepén „az alakuló köznemesség”⁴² várépítésben betöltött szerepét vizsgálni. Az ugyanakkor aligha tagadható, hogy az egységesülő nemesség másik fontos forrását alkotó várjobbágyok sem hagyhatók ki teljesen az erődítményépítők köréből.⁴³

Mindenesetre Engel Pál említett modelljéből kiindulva az előzőekben sorra vett emlékek alacsony száma ellenére is számolhatunk jelentősebb számú magán-erődítménnyel már a tatárjárás előtti évtizedekben. Aligha vitatható ugyanis a történész azon megállapítása, hogy bármilyen erősségnek az (amúgy is csekély számban ránk maradt) oklevelekben való feltűnése ekkor még különösen esetlegesnek tartható⁴⁴ – s ez vonatkozik az említett, vélt vagy valós királyi épületekre is. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban Tolnai Gergely feltevése, miszerint „a kisebb, földesúri megerődített lakóhelyeket” uraik eleve ellenállás nélkül felhagyták volna a tatárok közeledtekor, s ezért nem találunk bennük korabeli pusztulási réteget.⁴⁵ Ez elvileg arra is magyarázatul szolgálna, miért nem tűnnek fel tömegesen magánosok erődítményei az 1241–42 körüli időszak írott forrásaiban. Ugyanakkor azonban a kutató még feltevéseket sem fogalmazott meg arról, hogy mi lehetett a tényleges különbség az előzőekben említett Füleki tatároknak ellenálló, alacsonyabb sziklatömbön emelt, de kifejezetten kisméretű, alig több mint 20x40 m-es kiterjedésű korai vára — ennek korabeli formájáról bizonyos régészeti adatokkal is rendelkezünk (**1. kép**)⁴⁶ — és az előbbi, általános érvennyel azonban nem jellemzett erődített lakóhelyek között! Mindebből természetesen az sem következik, hogy az írott forrásokat nélkülöző erősségek többsége a 13. század közepe előtt keletkezett volna.⁴⁷ Álláspontunk szerint ma már egyértelmű, hogy nem igazolható egy, az „igazi”, „új tí-

⁴² Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 28.

⁴³ Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999. 51., 98., ugyanakkor Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 28. szerint a várépítésben betöltött szerepük, IV. Béla szándékai ellenére, nem lehetett jelentős.

⁴⁴ Engel P.: Töprengések i. m.

⁴⁵ Tolnai Gergely: Erősségek a tatárjárás korában. In: A tatárjárás 1241–1242. Katalógus. Szerk. Ritoók Ágnes és Garam Éva. Bp. 2007. 24.

⁴⁶ Miroslav Plaček – Martin Bóna: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava 2007. 164. ábra.

⁴⁷ Itt kell utalnunk arra, hogy Kubinyi András korábban a várépítés terén a 13. század közepén feltételezhető minőségi változással kapcsolatos véleményét azzal is alá kívánta támasztani, miszerint Engel Pál az 1989. évi mátrafüredi első Castrum Bene konferencián tartott előadásához leadott előzetes összefoglalásában már úgy vélte, hogy a „régészet által feltárt anoním” erősségek túlnyomó része még a tatárjárás előtti időből származhat: Kubinyi A.: Árpád-kori i. m. 291. Arra azonban nem utalt, hogy a történész ezt az álláspontját a konferencia vitájának hatására visszavonta, s az ezért sem jelent meg nyomtatásban. L. erre Feld I.: Középkori váraink i. m. 210. – Ennek ellenére ez az állítás az újabb irodalomban is felbukkan: Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 433.

pusú” vagy „kővárat” *időben érdemben megelőző egységes* magánbirtoklású erődítmény-csoport egykori megléte.⁴⁸

Ennek kapcsán kell megemlítenünk az általános, köztörténeti eseményekkel való érvelés további példájaként azt a megfigyelést is, miszerint a tatárjárás után kialakult mezőföldi (és netán a nagyalföldi?) kun szállásterületeken szórva, ványosan ugyancsak előfordulnak az írott említéseket nélkülöző, de a kutatás által az Árpád-korra helyezett, bár közelebről még nem vizsgált egyszerűbb erődítések.⁴⁹ De itt kell szólnunk még a hasonló forrásadottságú székelyföldi erősségek egy — ásatással ugyan még kevésbé kutatott — jelentősebb csoportjáról is, ahol azok korhatározása, s egyúttal magán- vagy közösségi várként való meghatározása alapvetően a székelyeknek az adott területre való betelepüléséről vallott álláspontok függvénye.⁵⁰

Ugyanakkor rendkívül meggyőző, de sajnos még szintén kevésbé számszerűsíthető — illetve számszerűsített — Zsoldos Attila újabb tézise az 1264–65. évi belháborút követően, az 1270-es évektől feltételezett magánvár-építési lázról.⁵¹ A szerzőnek a várépítkezések ütemének fokozódására vonatkozó megállapítása lényegében megegyezik Fügedi Erik és az erdélyi Ioan Marian Țiplic más-más forrásbázison alapuló tételével,⁵² sőt már korábban magunk is úgy véltük, a magánvárak egy jellegzetes, a településektől távolabb emelt, sokszor „extrém” földrajzi környezettel jellemezhető csoportja elsősorban a 13. század utolsó (s a 14. század első) évtizedeiben épülhetett.⁵³ Horváth Richárd várépítési engedélyekkel kapcsolatos kutatásai ugyancsak a várak számának gyors növekedésére utalnak 1270 után.⁵⁴ Mindezen álláspontok azonban ma még nagyrészt csak az írott források mennyiségének növekedéséből adódó, általában közvetett adatokon alapulnak, sőt, sokszor csupán sejtések támogatva hipotéziseknek tekinthetők. Ide kell sorolnunk azt a feltevésünket is, hogy a legkorábbi magánvárak elsősorban a királyság nyugati, a 12. században már fejlett magánvár-építkezést felmutató ausztriai területekkel szomszédos vidékein keresendők. Hasonlóképp nem bizonyítható még közvetlenül az az elképzelésünk sem, miszerint a magán-erődítmények legkorábbi formáját a falvakkal szorosabb kapcsolatban álló, általában egyszerűbb építmények alkothatták.⁵⁵

⁴⁸ A differenciáltabb megközelítés szükségességét az 1980-as évek vitái után már az addig a legmerevebb álláspontot képviselő Sándorfi György is felismerte: *Nováki Gy. – Sándorfi Gy.*: A történeti Borsod megye i. m. 78.

⁴⁹ Így Fejér megyében többek között Hantos, Nagykarácsony-Ménésmajor I. és Sárszentágota – Kistó: *Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén*: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 3.) Bp. 2011. 60–61., 77., 85–86.

⁵⁰ L. erre *Sófalvi A.*: A székelység i. m. 247–248., *Benkő E.*: A középkori Székelyföld i. m.

⁵¹ *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (Historia könyvtár. Monográfiák) Bp. 2007. 136–137.

⁵² *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 25–27., *Ioan Marian Țiplic*: Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X–XIV). București 2006.

⁵³ L. erre elsősorban: *Feld I.*: Középkori váraink i. m. 207–208., s főképp: *Feld, I.*: Der Beginn der Adelsburg i. m.

⁵⁴ *Horváth R.*: Várépítés i. m. 92–93.

⁵⁵ *Feld I.*: Középkori váraink i. m. 211–214. Minderről újabban kritikus megközelítéssel: *Szörényi G. A.*: Gondolatok i. m. 52–53.

Arról még ugyanakkor nem fogalmazott meg egyértelmű álláspontot a történeti kutatás, hogy a 13. század végén kibontakozó tartományúri hatalom közvetlenül mennyiben járult hozzá új erősségek emeléséhez – miközben az szinte közhelynek tekinthető, hogy kialakulásában jelentős, szinte meghatározó szerepe volt a magánváarak tömeges építésének. Ugyanakkor kétségtelennek látszik — bár erre közvetlen adatok szintén csak az 1200-as évek végétől állnak rendelkezésünkre —, hogy a várak építésében jelentős szerepet játszott az egyes ún. úri nemzetségek ágainak szétválása, a nemzetségi birtok megosztása, alapvetően az önállósuló családok hatalmi törekvése. Úgy tűnik, alapvetően egy-egy család tekinthető az erősségek építtetőjének, ezért aligha fogadható el az ekkor épült erődítmények „nemzetségi” várként való megnevezése és értelmezése.⁵⁶ Feltűnő ugyanakkor, hogy az adott birtokos család csak igen ritkán nevezte magát váráról. Ez azonban már egy további, a kronológiától ugyan nem teljesen független, de sokkal inkább a magánérességek funkciójával kapcsolatos kérdéscsoporthoz vezet bennünket.

Funkció

Fügedi Erik 1977-ben megjelent monográfiájának egyik alaptétele, miszerint a király által a korai Árpád-kortól emelt ispánsági várak és a 13. századra jellemző, főleg a magánosok által birtokolt „új típusú várak” fontos megkülönböztető eleme, hogy az első esetben alapvetően a várnép, a *cives* személyében tartozott egy-egy erősséghez. Azaz nem a lakásául szolgáló vár földnek volt elsődleges jelentősége, míg a második esetben maga a (vár tartozékát képező) birtok volt a fontos, ahol a kialakuló, telke után járadékkal szolgáló jobbágyosság élt s így az utóbbinak a várhoz való viszonya csak közvetettnek tekinthető.⁵⁷ Bár ez az éles elhatárolás, főleg Engel Pál többször idézett modellje alapján, véleményünk szerint még további vizsgálatokat érdemel, kétségtelennek tűnik, hogy a magánosok késő Árpád-kori erősségeinek „üzemeltetése”, azaz építése és fenntartása, lényegesen eltért a korszak királyi és püspöki építményeitől.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell megvizsgálunk, milyen céllal, milyen funkció ellátására épültek, épülhettek az eddigi fejtegetéseink során általában tudatosan az általános jelentésűnek szánt „erődítmény, erősség” megnevezéssel illetett objektumok, melyek 13. századon belüli kronológiáját, mint láttuk, csak ritkán tudjuk pontosabban meghatározni. Fügedi Erik,⁵⁸ Szűcs

⁵⁶ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 50–52. E kérdéshez fontos esettanulmány: Pálmány Béla: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvése Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989 i. m. 22–32. A „nemzetségi vár” terminus technicus: Gerevich László: Budapest művészete az Árpád-korban. Budapest története I. Bp. 1973. 397., Albertfalva esetében (erre újabban I. Terei György: Az albertfalvai vár lokalizálása. Budapest Régiségei 35. [2002] 633–663.), illetve ezt használja Diósgyőr első formája megnevezésére: Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár feltárása. Bp. 1988. 9–12.

⁵⁷ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 45.

⁵⁸ Gyakran idézett tézise szerint a földesúr a székhelyként szolgáló erősségben összpontosuló uralmát a jobbágyok felett a várhoz tartozó uradalom keretében gyakorolja, s így a vár=hatalom: uo. 15., 34., 87.

Jenő⁵⁹ (sőt, kezdetben Engel Pál⁶⁰) számára nem volt kétséges az írott forrásokban feltűnő várak szerepe. Véleményük szerint alapvetően hatalmi bázisként, egyúttal a birtokos székhelyeként, s így lakóhelyeként és nem utolsósorban uradalmi központként szolgáltak. Ami az utóbb említett szerepkört illeti, Engel Pál 1987-ben közzétett, többször említett munkája, valamint Horváth Richárd ezzel megegyező megállapításai⁶¹ alapján erősen kérdésessé vált, mennyire és főleg melyik időszakban szolgáltak a különböző erősségek a magánbirtokok tényleges igazgatási központjaként – a „váruradalom” fogalom általános, vagy legalábbis széleskörű használata mindenestre nagy valószínűséggel valóban csak a 14. századtól tekinthető jogosnak. Az utóbb említett kutató újabb megfogalmazása ugyanakkor azonban úgy is értelmezhető, mintha egy korábbi eredetű építményt csak attól kezdve tekintettek (és neveztek) volna várnak, amikor egy uradalom fejévé vált.⁶² Ez nyilvánvalóan nem képzelhető el, gondoljunk csak az Engel Pál által idézett korai *terra x cum suo castro* típusú adatokra, tehát amikor egy birtokon álló *castrumot* neveztek meg.⁶³

Nem kevésbé vitatott és ugyancsak nehezen ítélnélhető meg egyértelműen a 13. század magánéradóitól lakóhely-szerepe. Csupán abban van egyetértés a témával foglalkozó egyes kutatók között, hogy az írott forrásokban feltűnő és régészeti módszerekkel kutatók erősségek méretük és befogadóképességük következtében aligha voltak alkalmasak a környék népének veszély esetén történő bemenekítésére — a IV. Béla számos oklevelében⁶⁴ deklarált cél tehát semmiképp sem teljesült —, hanem csupán egy család és szűkebb kísérete igényeit elégíthették ki.⁶⁵

De nem csak Fügedi Erik és Szűcs Jenő kereste a nemesek állandó lakóhelyét a várakban – az előbbi kutató véleménye szerint a feudális felfogás szerint a nemesnek nem lakása, hanem *küriája* van és ennek helye a vár⁶⁶ –, hasonló álláspontot fogalmazott meg Kristó Gyula és Adrian Andrei Rusu is, bár erre vonatkozó közvetlen bizonyítékokat egyikük sem tudott felsorakoztatni. Úgy tűnik, Kristó Gyula a tartományurak székhelyét eleve csak várban tudta elképzelni, s ezért találta meglepőnek, hogy Bonchidán (Bonțida), ahol Kán László négy oklevelet is kiállított, nincs adat egy korabeli erősség létére. Az erdélyi vajdai címet birtokló nagyúr dévai (Deva) — nem kizárt, hogy talán korábbi eredetű — *domusa* és az Ákos nembeli István előbb hasonlóképp megne-

⁵⁹ A várakat az uradalom központjaként és egyúttal birtokosaik „újszerű” lakóhelyeként értelmezve: Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 27–32.

⁶⁰ L. erre Feld István: Engel Pál és a magyarországi várkutatás. *Castrum* 6. (2007: 2. sz.) 21.

⁶¹ Horváth R.: Várak és uraik i. m., különösen: 101.

⁶² Horváth R.: Várépítés i. m. 86.

⁶³ Engel P.: Töprengések i. m. 13.

⁶⁴ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 27.

⁶⁵ L. erre többek között Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 60–61., Miklós Zs.: A Zengővár i. m. 77., Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 433. Az, hogy az 1265-ben sikeresen védekező (régészeti kutatás által még csak részlegesen érintett, s így korabeli formáját tekintve ismeretlen) erdélyi Feketehalom (Codlea) várában bizonyítottan 39 személy tartózkodott, e megállapítást aligha vonja kétségbe: Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 56., l. ehhez még: Rusu A. A.: Castellare i. m. 512–513., továbbá újabban Szörényi G. A.: Gondolatok i. m. 51–52.

⁶⁶ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 9.

vezett, majd *curiaként* említett diósgyőri lakóhelye így véleménye szerint csak az ottani várakkal lehetett azonos. A források azonban ezt közvetlenül nem állítják, ahogy Aba Amadé egyetlen okleveléből sem következtethetünk arra, hogy az a különösen extrém földrajzi elhelyezkedésű gönci hegyi várban került volna kiállításra – erre sokkal alkalmasabb lehetett a közelben fekvő, hasonló nevű település, ahol a tartományúrnak (erdélyi kortársa bonchidai épületéhez hasonlóan) bizonyára egy udvarháza is állhatott!⁶⁷ Hasonló lehetett a helyzet Diósgyőrben is, ahol az Akosok *curiáját* Czeglédy Ilona a még csak részlegesen feltárt középkori pálos kolostor helyén keresi. Ezt csak később, de mindenképp a ma álló vár előzményének felépítése után kapták volna meg a szerzetesek.⁶⁸ Adrian Andrei Rusu ugyanakkor részben félreértette a magyarországi kutatásban megfogalmazott álláspontokat, amikor mintegy azokkal szemben kifejezetten hangsúlyozta a várak állandó lakottságát.⁶⁹ Ez utóbbi, alig vitatható tény ugyanis önmagában korántsem bizonyítja azt, hogy *maga a birtokos és családja* lakott volna azokban.

Sem ő, sem a hazai történeti kutatás nem elemezte ugyanis alaposabban még azt, a véleményünk szerint ebből a szempontból különösen fontos, már az előzőekben is idézett jelenséget, amely markánsan elkülöníteni látszik a magyarországi várbirtokosok névhasználatát a nyugat-európai, sőt a szomszédos kelet-ausztriai előkelőktől. Az utóbbiakétól eltérően ugyanis az itteni családok predicatumaik nem várakról, hanem az általuk birtokolt falvakról származnak!⁷⁰ Természetesen kivételek itt is adódnak, az 1297 után egyre következetesebben „trencsényi” melléknévvel illetett tartományúr, Csák Máté⁷¹ mellett ilyennek tekinthető, ugyan csak már inkább a 14. századtól az Essegvári család.⁷² Ugyanakkor a Bana nemzetségbeli Jakab királyi kardhordót, szintén már a 13. század végén, nem csupán Cseszneki előnévvel említik a minden bizonnyal általa építtetett várról, de közeli birtoka — s talán ottani udvarháza — után Rédeiként is, jó példáját adva a főleg a késő középkorból ismert ügyintézési regionalitásra, azaz arra, hogy az oklevélkiállító-hely gyakran arról a várról/birtokról nevezte meg az érdekeltet, melyhez az adott jogügylet kapcsolódott.⁷³ Így ez utóbbi

⁶⁷ Gyula Kristó: Residenzen von Territorialherren in Ungarn (1301–1320). In: „Quasi liber et pictura” i. m. 325–329., Göncre l. *Feld István*: A gönci Amadé-vár. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 22–23. (1983–1984) 59–73., *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye i. m. 46–48.

⁶⁸ Czeglédy I.: A diósgyőri vár i. m. 9., 84.

⁶⁹ Rusu, A. A.: Castellare i. m. 359–360., *Adrian Andrei Rusu*: Das Leben in den Burgen Siebenbürgens im 13–14. Jahrhundert. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 31. (2008) 1–2.

⁷⁰ Simon Z.: A várak történeti szerepének változása i. m. 115., *Feld I.*: A középkori várak i. m. 12. A kérdéstről újabban, kissé ellentmondásos megközelítéssel: Szörényi G.A.: Gondolatok i. m. 56–57. – A kelet-ausztriai helyzetre l. *Karin und Thomas Kühtreiber*: Frühe Herrschaftsbildung und Burgenbau im südöstlichen Niederösterreich. Savaria 31/2. (2007) 267–285

⁷¹ Kristó, Gy.: Residenzen i. m. 326.

⁷² Rainer Pál: Segvártól Essegvár. *Castrum* 8. (2008: 2. sz.) 13–17.

⁷³ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 117., Engel P.: Magyarország i. m. 294., az ügyintézési regionalitásra: *Horváth Richárd*: Várak és politika a középkori Veszprém megyében. PhD-disszertáció, Kézirat, Debrecen 2002. 27. (112. j.)

megnevezés korántsem tekinthető egyértelmű bizonyítéknak az adott vár ura által lakott voltára.

A lakóhely-funkció kapcsán itt kell szólnunk egy további fontos szempont-ról, a 13. század magánbirtokosai által emeltetett erősségek földrajzi elhelyezkedéséről. E kérdés fontosságára már Kubinyi András is felhívta a figyelmet,⁷⁴ de közvetett adatok alapján magunk is feltételeztük, hogy az (általunk, mint már említettük, egyúttal korábbiak is vélt) jobban megközelíthető s egyúttal település-közeli objektumok inkább szolgálhattak birtokosaik állandóan lakhelyeként, mint a néha több száz méter magas sziklaszirten emelt várak.⁷⁵ Terei György ezt követően kísérletet is tett arra, hogy egy nagyobb adatgyűjtésre támaszkodva — az alapterület, az abszolút és relatív magasság és az építőanyag szerint — elkülönítse egymástól a magánerősségek két fő, időben talán egymást követő típusát.⁷⁶ Majd ugyanő Miklós Zsuzsával közösen jegyzett dolgozatában a településekhez viszonyított helyzetük alapján is több, egymástól többé-kevésbé elválasztható csoportot határozott meg az ország középső megyéinek területén.⁷⁷ Az utóbbi kutató azután Tolna megye vártopográfiájában megkülönböztette egymástól a falvak belsejében illetve közvetlen szomszédságában, az azok közelében, de magasabban, s végül a településektől távol, nagy relatív magasságban fekvő erődítéseket.⁷⁸ Azzal azonban az eddigi kutatáshoz hasonlóan ő sem foglalkozott, mennyire számított egy sík- vagy dombvidéken „extrém elhelyezkedésűnek”, így a hegyi várakhoz hasonlóan különösen nehezen megközelíthetőnek egy vízfolyások övezte erősség.

Itt vethetünk fel azonban egy további, a hazai kutatásban még egyáltalában nem vizsgált szempontot is, mégpedig azt, hogy vajon a Kárpát-medence korabeli klimatikus adottságai mennyire tették lehetővé (s itt csak az utóbb említett várak közül Göncre vagy Csesznekre utalnánk) hegyi váraink békeidőben történő állandó lakottságát – s itt természetesen továbbra is a várúrra és családjára, s nem a várnagyra és a várkatonaságra gondolunk! Ennek vizsgálata — de ugyanígy egy mocsarakkal körülvett erősség lakható volta is — fontos feladat lehet az újabban kibontakozó környezetregészeti vizsgálatok számára.

Szólnunk kell egy további fontos, a lakóhely-funkció problémáját közvetlenül is érintő, de az eddigi kutatásban sok esetben félreértelmezett kérdéstről, az általunk tárgyalt objektumok „mentsvár”-szerepéről is. Fügedi Erik 1977. évi munkájának adattárában a várak hadászati jelentőségét meghatározó rovatban sokszor a „hegyek között álló mentsvár” megfogalmazással találkozunk.⁷⁹ A történész megfigyelte ugyanis, hogy igen sok esetben olyan helyeken — sokszor kifejezetten hegyek közé, medencékbe, mély völgybe behúzódva, távol a településektől és a fontosabb közlekedési útvonalaktól — találhatók az

⁷⁴ Kubinyi A.: Árpád-kori váraink i. m. 296., Kubinyi A.: Középkori váraink i. m. 120.

⁷⁵ Feld I.: Középkori váraink i. m. 210–211., Feld I.: Der Beginn der Adelsburg i. m.

⁷⁶ Terei György: XII–XIV. századi várak Fejér megyében. In: „Quasi liber et pictura” i. m. 545–548.

⁷⁷ Miklós Zs. – Terei Gy.: Várak és települések i. m., Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 431.

⁷⁸ Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 431.

⁷⁹ Így példaként az általunk eddig említett várak közül Füzér vagy Gönc esetében: Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 134., 138.

írott forrásokban említett várak, melyek stratégiai szempontból csupán a passzív védekezést tették lehetővé. Helyválasztásukat tehát alapvetően a jó védhetőség határozta meg, azért emelték őket uraik, hogy veszély esetén „saját magukat, fegyvereseiket, kincseiket (az okleveleket is ide számítva) megvédjék.”⁸⁰ Véleményünk szerint azonban itt nem arról van szó, hogy ezek az általában nehezebben megközelíthető helyen emelt erősségek kifejezetten csak azzal a céllal épültek volna, hogy szükség esetén birtokosaik menedékhelyeként szolgáljanak, s hogy netán nem is lett volna állandó őrőségük – bár a korszak egyszerűbb várépítményei között ilyenekkel is számol a kutatás.⁸¹ De ugyanakkor tényleges „mentsvár”-szerepüket, s emellett értékőrző, „trezor”-funkciójukat lebecsülni sem indokolt, ez utóbbi a hegyi várak esetében, nem csupán a szűkebben értelmezett „kincseket”, azaz a nemesfém tárgyakat, de ugyanúgy az okleveleket tekintve még a késő középkorban is jelentős volt.⁸²

E várak létrejöttében kétségtelenül alapvető jelentőséggel bírt a hatalom-biztosító – s egyúttal a hatalmat reprezentáló/szimbolizáló⁸³– szerepük is. Fügedi Erik és Engel Pál megállapításai alapján nyilvánvaló, hogy nem csak egy út vagy épp folyami átkelő mellett épített erősség járulhatott hozzá birtokosa hatalmának növeléséhez, hiszen az „eldugott”, extrém helyzetű, már a természeti adottságok miatt is jól védhető erősség ugyancsak megfelelő, sőt néha alkalmasabb is lehetett arra, hogy belőle a várúr támadást intézzen a szomszédos birtokok (vagy épp az uralkodó illetve képviselője) ellen, s utána oda, mint biztos, szinte bevehetetlen (vagy annak vélt) helyre vonuljon vissza.⁸⁴ Ebből természetesen még korántsem következtethetünk az, hogy a várbirtokosnak rendszeresen az adott várban is kellett volna laknia, hisz a hatalom ilyen típusú gyakorlásához elegendő volt egy megfelelő létszámú állandó őrőség állomásoztatása is a vonatkozó erősségekben. Maga a „várúr” tehát tölthette hétköznapijait akár birtokai valamelyik településén álló *domus*ában, *curiájában* is — itt kell visszautalnunk a predicatumok korábban tárgyalt kérdésére — mindez aligha változtatott társadalmi megítélésén, attól ő még várbirtokosnak számított. Külső veszély, belső konfliktus esetén azután családjával „bemenekülhetett” várába, melyről fel kell tételeznünk, hogy alapvetően hasonló lakhatási lehetőségeket, azaz lakáskomfortot biztosított számára, mint a hétköznapi élete kereteit szolgáló, feltételezett udvarháza.⁸⁵

Többek között épp ez utóbbi miatt nem alkalmas a vár épületeinek formája és a várakból előkerülő régészeti leletanyag annak megállapítására, lakta-e

⁸⁰ Uo. 56–60.

⁸¹ L. erre Miklós Zsuzsa feltételezését Ozora-Kálvária esetében, ahol az ásátás a lakottságot nem tudta igazolni: *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 277.

⁸² L. erre példaként Hangony-Biriny vár (*Szőrényi G.A.*: Gondolatok i. m. 54.), Gönc (*Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abaúj- Zemplén i. m. 48.) és Salgó (*Feld I. – Balogh-László E. – Tóth B.*: Régészeti kutatások i. m. 242.) esetét, továbbá *Simon Z.*: A várak szerepének változása i. m. 115.

⁸³ *Kurcz Ágnes*: A lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 89.

⁸⁴ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 41–43., *Feld I.*: Engel Pál i. m.

⁸⁵ A „mentsvár” fogalmának hasonló értelmezése: *Simon Z.*: A várak szerepének változása i. m. 115., *Szőrényi G.A.*: Gondolatok i. m. 55–56., *Benkő Elek*: A középkori székelyek. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon i. m. I. 239., *Benkő E.*: A középkori Székelyföld i. m. 208–215.

állandóan az adott objektumot a birtokos, hisz egy olyan értékes üvegedényről, mint amilyen töredékei Bene várából ismertek,⁸⁶ aligha dönthető el, hogy tulajdonosa hosszabb vagy csupán pár napos várbéli tartózkodása során ejtette el. Sőt, még az sem zárható ki, hogy nem a várbirtokos Aba nembeli Csobánkák, hanem a bizonyára szintén magánbirtokosnak tekinthető várnagyuk használati tárgyáról van szó!⁸⁷ Elméletileg természetesen elképzelhető, hogy mennyiségének növekedésével és értékelési módszereinek finomodásával társadalomtörténeti következtetések levonására is alkalmas lesz egykor a várakból előkerülő régészeti leletanyag. Ma mindenesetre ez még nem lehetséges, ugyanis korántsem dönthető el, hogy melyik társadalmi réteg anyagi kultúráját képezi a régész által napvilágra hozott tárgyak.⁸⁸ Így még csak részben fogadhatjuk el Miklós Zsuzsa, konkrét példákkal alá nem támasztott álláspontját, miszerint „az továbbra is kérdéses, hogy vajon a várak építtetői, tulajdonosai is ezekben laktak, vagy pedig csak a (fegyveres) szolgák. Komolyabb várépítmény és igényesebb háztartásra utaló leletek esetén feltételezhetjük, hogy — ha nem is állandóan — de a tulajdonos és/vagy a családja is ott élhetett”.⁸⁹ Épp a várépítmények „komolysága” és a leletek „igényessége” az, amiről ma (még?) nem tudunk ebben a vonatkozásban érdemben nyilatkozni.

Szólnunk kell azonban az erősségek említett hatalombiztosító szerepének néhány további kérdéséről is. Fügedi Erik a várak hadászati szerepét tárgyalva a magánbirtokosok erősségei egy kisebb részéről feltételezte, hogy azok nem „mentsvárak” voltak, hanem „stratégiaileg fontos ponton” emelkedtek, s itt elsősorban fontos utak ellenőrzésére gondolt.⁹⁰ Véleményünk szerint azonban itt is az Engel Pál által felvetett historizálás problémájával állunk szemben, hisz — ha csak az utak „ellenőrzését” nem szűkítjük le azok egyszerű megfigyelésére — a 13. században sem a váraknak az utakhoz való viszonya, távolsága, elhelyezkedése, s így az utóbbiaknak az előbbiekből való elérhetősége, sem az erős-

⁸⁶ Koller B.: Castrum Bene i. m. 245., Abb. 7., *Koller Bea – Polgár Balázs: 13–14. századi emailos díszítésű üvegpoharak a középkori Magyarországról. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 16. (2010) 45–46.

⁸⁷ A várnagyok, továbbá szélesebb értelemben a földesúri familia szerepére és jelentőségére: Fügedi E.: *Vár és társadalom* i. m. 46–50.

⁸⁸ A várakból ismert leletanyag társadalomtörténeti értékelésének vitatott kísérlete a délnémet-svájci területekről: *Christof Krauskopf: Tric-Trac, Trense, Treichel. Untersuchungen zur Sachkultur des Adels im 13. und 14. Jahrhundert.* Braubach 2005.

⁸⁹ Miklós Zs.: *A Zengő* i. m. 76. L. továbbá Miklós Zs. – Terei Gy.: *Várak és települések* i. m. 219., Mende-Lányvár és Csabdi-Vasztélypuszta –Várdomb „sok és rangos” leletére való általános utalással. Ebből következően az utóbbi erősség ásatásán és Kelemér-Mohosvár feltárásán előkerült jelentősebb mennyiségű gabona sem ad e kérdés egyértelmű megítéléséhez támpontot: *Pusztai Tamás: A keleméri Mohosvár. Castrum* 5. (2007: 1. sz.) 51–52., továbbá Szörényi G.: *Gondolatok* i. m. 54. és Horváth R.: *Várépítés* i. m. 86., 44.jegyz., utóbbi munkában Vasztélypuszta-Várdomb várként illetve rezidenciaként való értelmezésének tagadásával és feltételelesen raktárként való értelmezésével. Érdekes kísérlet Délkelet-Erdélyből a (lakott) magánvárak építészeti forma (lakótorony) és leletek (edények, sarkantyúk) alapján való meghatározására: *Bordi Zsigmond Loránd: 13–14. századi magánvárak Kovászna megyében.* In: *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történetéből.* Szerk. Sófalvi András – Visy Zsolt. Énlaka-Székelyudvarhely 2012. 115–148.

⁹⁰ Fügedi E.: *Vár és társadalom* i. m. 60. Álláspontjával szemben: *Simon Z.: A várak szerepének változása* i. m. 115.

ségek őrsegeinek ismert vagy feltételezhető létszáma nem tette lehetővé a közlekedés érdemi kontrollját, s erről írott források sem szólnak. Más kérdés, hogy milyen veszélyt jelentett egy katonai egységnek, ha maga mögött hagyott egy ellenséges (de nem feltétlenül az út mellett közvetlenül emelt) várat.⁹¹ Úgy véljük, a korszak magánvárai esetében nem is kell ilyen, részben akár „közfunkciónak” is nevezhető szerepkörrel számolni, azok hadászati feladata elsősorban saját maguk, s persze az adott erősségekben tartózkodók és az ott elhelyezett anyagi javak, értékek védelme lehetett.

Részben ehhez kapcsolódik a várak „láthatóságának” kérdése, mellyel először Puszta Tamás, majd újabban Szörényi Gábor András foglalkozott behatóbban.⁹² Figyelemre méltó, de további kutatások nélkül még korántsem általánosítható megállapításaik⁹³ ellenére nem állítható, hogy egy várat feltétlenül látni kellett egy adott útról, a saját vagy a szomszédos birtokról – a helyválasztásban véleményünk szerint a jó védhetőség bizonyára sokkal fontosabb szerepet játszott. Természetesen a magánföldesúri hatalom reprezentációjának, sőt demonstrációjának látványos eleme volt a feltűnő elhelyezkedésű, sokak által és sokáig, nagy területről látható erősség, melyre többek között a nógrádi Salgó hozható fel példaként. A környékbeli utak ellenőrzésére ezek azonban éppúgy alkalmatlanok voltak, mint a hasonlóan messziről látható vértesi Csókakő.⁹⁴ Ellenpéldaként ugyanakkor a nagy valószínűséggel Aba Amadé által építtetett gönci erősség említendő – az abaúji tartományúr minden bizonnyal nem egy hegyvonulat mögött választott volna helyet várának, ha hatalmát ezzel is állandóan demonstrálni kívánta volna a Hernád völgyében.⁹⁵ Egységes megoldásokkal tehát véleményünk szerint a téren semmiképp sem számolhatunk.

Az erődítések hadászati szerepét illetően ugyancsak Szörényi Gábor András fogalmazott meg újabb kutatási szempontokat, utalva a külső védővonalak, elővédőművek eddig figyelmen kívül hagyott jelentőségére.⁹⁶ Az egyes építmények aktív és passzív védelmi lehetőségeit azonban csak további, esetleg modellkísérletekre is kiterjedő egyedi, régészeti adatokkal is alátámasztott elemzésekkel véljük tisztázhatónak.⁹⁷

⁹¹ Erre az adattárának funkció-megjelölései mellett Fügedi Erik Berencset (Branč) hozza fel példaként: uo. 60., 108.

⁹² Puszta T.: A keleméri Mohosvár i. m. 39–64., *Szörényi Gábor András: Cserépvár kutatásának eredményei*. Castrum 7. (2008: 1. sz.) 137–154., továbbá legutóbb *Szörényi G.A.: Gondolatok* i. m. 34–54.

⁹³ „Vitathatatlan, hogy a vár szinte mindig uralkodik a tájon és vonzza a tekintetet” - *Szörényi G.A.: Gondolatok* i. m. 50.

⁹⁴ Csókakőről kutatója kezdetben még úgy vélte, hogy a vár a tőle több kilométerre nyugatra húzódó Fehérvár–Mór közötti hadiutat ellenőrizte volna: *Hatházi Gábor: A Csákok vára*. In: A 700 éves Csókakő. Szerk. Béni Kornél. Csókakő 1999. 22. Álláspontjának korrekciója az erősség új történeti monográfiájában: *Hatházi Gábor: Csókakő vára az írott és a régészeti források tükrében*. In: Béni Kornél – Erdős Ferenc – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. Csókakő 2010. 15–151.

⁹⁵ *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Borsod-Abaúj-Zemplén* i. m. 46–48.

⁹⁶ *Szörényi G.A.: Gondolatok* i. m. 51–55.

⁹⁷ Érdemes lenne ebből a szempontból megvizsgálni az Albert osztrák és stájer herceg 1289. évi nyugat-magyarországi hadjárata (a „Güssinger Fehde”) által érintett több mint 30 erősséget, l. erre: *Wolfgang Meyer: Der Burgenbau zur Zeit der Herren von (Güssing) Güns im heutigen Burgenland*. In: *Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit*. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 79.) Eisenstadt 1989. 209–352.

Visszatérve még az erősségek lakóhelyfunkciójára, meg kell állapítanunk, hogy a vázolt forrásadottságok között — illetve a jelenlegi kutatási helyzetben — még továbbra is megválaszolatlan marad az előzőekben már megfogalmazott kérdés, miszerint a sík-, esetleg dombvidéki erősségek alkalmasabbak voltak-e uraik állandó lakhelyeinek, hisz *tényleges lakottságuk jellegét* ugyanúgy nem tudjuk egyértelműen megítélni, mint a hegycsúcson emelt várakét. Ennek egyik oka az, hogy az előbbiek jobban ki voltak téve a pusztulásnak, s eddigi régészeti kutatásuk sem járt még általánosítható eredményekkel. Ha a Kárpát-medence egész területének meglehetősen eltérő földrajzi viszonyait is figyelembe vesszük, végül nem is különíthetők még el mindig egyértelműen az „extrém” elhelyezkedésűnek vélt váraktól, s mint láttuk, nem tudjuk azt sem, hogy a már említett, mocsarak, természetes vízfolyások alkotta védelem mennyire befolyásolhatta lakhatóságukat? A zalai Hahót-Alsófakospuszta mocsárral övezett szigeten épített, részlegesen feltárt kis erősségét 1356-ban mindenesetre az 1267 és 1310 közötti forrásokból ismert Hahót nembeli Falkosi Herbord egykori rezidenciájaként említették.⁹⁸

S ami még talán ennél is fontosabb, eddigi gondolatainkat részben összegezve ki kell emelnünk, hogy nem ismerjük azt a határt (vagyis nem tudjuk meghatározni azt a kritériumrendszert) ami elválasztotta/elválaszthatta ezeket a sok esetben kifejezetten települések mellett (vagy azok közvetlen közelében) emelt, de azoktól többé-kevésbé elkülönülő s az írott forrásokban a hegyi várakhoz hasonlóan megjelenő erősségeket az előzőekben, a tartományurak rezidenciái kapcsán említett domusoktól vagy curiáktól – már amennyiben helyes az a feltevésünk, hogy ez utóbbi fogalmak mögött udvarházakat, azaz a sokszor a falutelepülésekbe integrálódott, erődítetlen (vagy csak gyengén erődített) magánbirtokosi lakóhelyeket kell keresnünk.⁹⁹

Ami az egyes építmények funkciójával szorosan összefüggő időrendet illeti, ugyan természetesen továbbra sem zárható ki az a feltevés, hogy az egyszerűbb, csupán egyetlen torony- vagy lakóépülettel rendelkező erősségek kezdetben inkább a korán benépesült sík- és dombvidékekre lettek volna jellemzőek, úgy az írott forrásokban feltűnő, mint az azok által nem említett objektumok esetében – de ilyenek később is épülhettek.¹⁰⁰ Az azonban — bármennyire logikus is lenne — ugyanúgy nem állítható, hogy a faszervezetű épületekkel és/vagy védővonallal emelt építmények *eleve, vagy akár csak tendenciájukat tekintve is* korábbiak a kőfalas váraknál. Így többek között a teljesen feltárt vasi Gór alacsonyabb dombháton emelt, különösen kisméretű erőssége sem tekinthető csupán építőanyaga alapján kifejezetten korai magánvárnak – egykori palánkfalának egyedülálló „saroktornyocskái” sokkal inkább utalnak egy jelentős előzményekkel rendelkező (fa) építőhagyomány meglétére. **(2. kép)**¹⁰¹

⁹⁸ Vándor, L.: Archäologische Forschungen i. m. 202., ugyanakkor az előkerült Árpád-kori leletanyag viszonylag kis mennyiségű volt, bár ez erősségben csak kisebb szondázó feltárássra nyílt lehetőség.

⁹⁹ L. ehhez Miklós Zsuzsa említett csoportosítását: Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 431.

¹⁰⁰ Feld I.: A 13. századi i. m. 12.

¹⁰¹ Az erősségtől alig 150 m-re található a középkori eredetű (plébánia)templom: Dénes J.: Gór i. m., az alaprajz: 45.

Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy számos újabb — bár korántsem minden esetben kiterjedt — régészeti kutatás mutatott ki faépítményekkel jellemezhető építési periódust jelentősebb magaslatokon épített, leletanyaguk szerint 13. századi magánváraink esetében is. Így Zagyvafő 13. század második felére helyezett kőtoronyát kezdetben valószínűleg csak egy egysoros palánk övezhette (**3. kép**),¹⁰² s minden bizonnyal hasonló védővonallal rendelkezett az ovális alaprajzú várfal megépítése előtt a már a 14. században felhagyott sámsonházai Fejérvő,¹⁰³ valamint a Zagyvafőhöz hasonlóan később továbbépített Cserépvár is. (**4. kép**)¹⁰⁴ Tagadhatatlan tehát, hogy volt egy bizonyos fejlődés, azaz a faszerkezetnél, jelen esetben a palánknál szilárdabb, tartósabb erődítésnek tarthatták a kőfalat, de mindebből korántsem vázolható fel (még?) egy szilárd kronológiai vonal.

Hangsúlyoznom kell, hogy a felsorolt példák — melyek közül Fejérvő már csak *locus castris* megnevezéssel tűnik fel a késő középkori oklevelekben,¹⁰⁵ de a másik kettőről sem ismert Árpád-kori említés — ugyanakkor a 13. századi magánvárak funkcióját tekintve is nagy jelentőséggel bírnak. Jelzik, hogy a formájukat, alapterületüket, földrajzi elhelyezkedésüket tekintve egyaránt hasonló erődítések — így tehát az eddig a terepen felfedezett, oklevelekben nem említett objektumok *egy része is* — elvileg akkor is besorolhatóak ugyanazon földesúri erődítménytípusba, ha nem rendelkeztek kőből épített védőfalakkal.¹⁰⁶ Nehezen bizonyítható ugyanis — bár tény, hogy egyértelműen nem is cáfolható — miszerint akár Zagyvafő vagy Cserépvár azáltal vált volna *castrum*-má, hogy kőfal váltotta volna fel palánkerődítését. Hasonlóképp, netán az írott forrásokban ugyancsak nem szereplő Márianosztra-Bibervár is csak attól kezdve számított volna várnak, hogy korábbi négyzetes tornyát a hegyplató egy részét övező falal egybeépített köpennyel vették volna körbe (**5. kép**).¹⁰⁷

Az a tény ugyanakkor, hogy olyan egyszerű, csupán egyetlen (kő)toronyépítmény alkotta erősségeket, mint Mátraszőlős-Kisvár,¹⁰⁸ vagy a kőből emelt védővo-

¹⁰² Bodnár Katalin – Cabello, Juan – Simon Zoltán: A zagyvafői vár kutatása. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. (Művészettörténet-Műemlékvédelem) Szerk. Lővei Pál. Bp. 1993. 85–113.

¹⁰³ Rácz Miklós: A sámsonházai Fejérvő régészeti kutatása. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát.” i. m. 237–246. Itt a legkorábbi erősség egyéb részleteit, így feltételezhető belső épületét még nem ismerjük.

¹⁰⁴ Szörényi G.A.: Cserépvár i. m., ahol az újkorban kőbányászással elpusztították a legkorábbi vármagot, így annak jellegét itt sem ismerjük.

¹⁰⁵ Simon Z.: A várak szerepének változása i. m. 108. – A fogalom értelmezése nem volt egyértelmű a szakirodalomban, míg Fügedi Erik nem azonosította egyértelműen egy felhagyott várral – Fügedi E.: Castle and society i. m. 32–35., s korábban Miklós Zsuzsa is bizonytalankodni látszott – Miklós Zs.: A Gödöllői dombvidék i. m. 66–68. Legtöbbször már általánosságban egy elhagyott/elpusztult erősséget értenek alatta. Engel P.: Töprengések i. m. 13. esetlegesnek véli okleveles feltűnését. Ugyanakkor Horváth R.: Várak és uraik i. m. 102–103. felhívja a fegyelmet a fogalom használatával kapcsolatos esetleges jogi szempontokra.

¹⁰⁶ Ezt az álláspontot képviseli már különösebb indoklás nélkül Szörényi G.: Gondolatok i. m. 55–56.

¹⁰⁷ Miklós Zs.: Ásatás Márianosztra-Biberváron i. m., Miklós Zs.: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. (Váci Könyvek 8.) Vác 1997. 14.

¹⁰⁸ Simon Zoltán: A mátraszőlősi „Kisvár”. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989 i. m. 208. Ugyanakkor elvileg felvethető, hogy az objektum nem az 1290. évi oklevélben szereplő Sző-

nalat szintén nélkülöző Hahót-Buzád/Sárkánysziget,¹⁰⁹ illetve (talán) az előbb tárgyalt Gór¹¹⁰ korai erődtípményét *castrum* néven említi 13. századi oklevél, korántsem ez utóbbi értelmezést valószínűsíti, hanem inkább előző megállapításunkat látszik igazolni. Emellett szólna az is, ha Dombóvár-Szigeterdő csupán árokkal övezett, már ugyancsak tárgyalt toronyépítményét **(6. kép)** biztosan azonosítani lehetne a Kőszegiek 1310-től ismert dombói *castrum*ával – ez azonban mindaddig, amíg a másik dombóvári várban nem kerül sor ásatásra, nem lehetséges.¹¹¹

De itt kell hangsúlyoznunk azt a fontos, de az utóbbi évek vitái során gyakran figyelmen kívül hagyott tényt is, hogy a nem csupán egyszerű, egykor csak árokkal-palánkkal védett erősségeket találunk az oklevelekben egyetlen alkalommal sem szereplő várak között, hanem az előzőekben tárgyaltak mellett még további „komolyabb”, azaz kőfalas építményeket is. Ezek közé sorolható ugyanis a Miklós Zsuzsa által ásatással vizsgált tolnai Váralja-Várfő **(7. kép)**¹¹² és a börzsönyi Ipolydamásd-Zuvár,¹¹³ s minden bizonnyal a Holl Imre és Parádi Nándor által kutatott Sály-Latorvár is.¹¹⁴ De az utóbbi években megkezdett átfogó vártopográfiai munkák egyre több esetben igazolják feltárás nélkül is kőfalak meglétét. A teljesség igénye nélkül, példaként itt Borsodból a vitatott Bükkzsérc-Füzérköt, továbbá Cserépfalu-Ódorvárat, Kisgyőr-Alsó-Kecskevárat, Szendrőlád-Vártetőt, Uppony-Dedevárat és Földvárat,¹¹⁵ Hevesből Markazt, a mátraderecskei Kanászvárat és a Parád melletti Marhádvárat,¹¹⁶ Fejérből Isztimér-Csiklingvárat és Kincsesbánya-Vaskaput,¹¹⁷ Tolnából feltételelesen Kaposzkecső-Leányvárat említhetjük.¹¹⁸ Ezek pontosabb korát természetesen még nem tudjuk meghatározni, de mivel a késő középkori források sem említik őket, valószínűsíthető korai eredetük. Ki kell emelnünk, hogy számuk korántsem elhanyagolható, különösen, ha figyelembe vesszük Fügedi Erik statisztikájának évtizedekre lebontott egyes tételeit.¹¹⁹ Ugyanakkor szinte biztos, hogy még számos további, a terepen ma „földvárként”,¹²⁰ azaz csupán árokkal öve-

lős várával, hanem az ugyanott név nélkül említett két *castellum* egyikével azonosítható: *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 24., ezt azonban terepbejárási adatok nem támogatják. Az erősséget ugyanakkor 1300-ban is *castrum* megnevezéssel említi egy, még közöletlen oklevél: DF 244309. – Az adatért Kocsis Andreának tartozok köszönettel.

¹⁰⁹ Bár név nélkül, l. erre legutóbb: *Vándor, L.*: Archäologische Forschungen i. m. 195. Itt kell említést tennünk Kacsics nembeli Illés fia Péter 1264-ben ugyancsak név nélkül említett nógrádi váráról, melyet ugyan Engel Pál Hollókövel azonosít (*Engel P.*: Magyarország i. m. 328.), a forrás véleményünk szerint azonban inkább a valószínűleg kőfalak nélkül épített Baglyaskőre vonatkozatható.

¹¹⁰ *Dénes J.*: Gór i. m., az 1238. évre helyezett oklevél adatai nélkül. *Kubinyi A.*: Árpád-kori váraink i. m. 293. ugyanakkor keltezetlen forrásként említi. Az ugyancsak faszerkezetű toronnyal/védővonallal épített Sorkifalud-Zalak már csak *locus castris* megnevezéssel tűnik fel 1269-ben: *Kiss G.*: A 13. századi i. m.

¹¹¹ *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 171., 190.

¹¹² Uo. 344–355.

¹¹³ *Miklós Zsuzsa*: Falvak, várak, kolostorok i. m. 12–14.

¹¹⁴ *Nováki Gy.* – *Sárközy S.* – *Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 102.

¹¹⁵ uo. 27–29., 30., 64–65., 110–111., 135–137.

¹¹⁶ *Nováki Gy.* – *Baráz Cs.* – *Dénes J.* – *Feld I.* – *Sárközy S.*: Heves i. m. 44–46., 50.

¹¹⁷ *Terei Gy.* – *Nováki Gy.* – *Mráv Zs.* – *Feld I.* – *Sárközy S.*: Fejér i. m. 62–63., 67.

¹¹⁸ *Miklós Zs.*: Tolna i. m. 243–247.

¹¹⁹ *L. Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 25–27.

¹²⁰ A fogalomra l. *Feld I.*: Középkori várak és rezidenciák i. m. 496.

zett dombként megjelenő elpusztult objektum esetében is számolnunk kell az-
zal, hogy egy ásatás során kőfalak kerülnek elő – ezt bizonyítja a keleméri
Mohosvár esete is.¹²¹

Míg azonban ez utóbb felsorolt, dombon-hegyen emelt erősségek álláspon-
tunk szerint tehát kivétel nélkül besorolhatók a magánépítményeknek a Fü-
gedi-féle „mentsvár” fogalom kapcsán tárgyalt körébe, számos olyan objektum
is ismert, melyet a településsel való kapcsolata és formája alapján — s itt utal-
nánk vissza az előzőekben felvetett kritériumrendszer-problémára — sokkal
inkább „udvarház-típusú”, mint „várszerű” objektumnak nevezhetünk. Nagy
valószínűséggel ide tartoznak az erdélyi szász előkelők olyan építményei is,
mint a gazdag radnai (Rodna) patrícius, Rotho csak egy 1268. évi oklevélből is-
mert, kőtorony és faház alkotta, kőfal övezte erőssége, Kelnek (Cilnic) ma is
álló, vagy Szászváros (Orastie) ásatás során előkerült, még a 12. századra kelte-
zett toronyépülete, amely mellett egy rotunda is emelkedett.¹²² Egy kisméretű
— alig 7x7 m-es — támpillérekkel erősített torony épült továbbá a 13. század
első felében Ják-nemzetség névadó településén is, a bencés apátság közvetlen
közelében, egy korábbi nemesi lakóépület bontása-átépítése után – kifejezett
külső erődítés nyomait azonban nem tárta itt fel Valter Ilona.¹²³

De ugyanígy minden valószínűség szerint kifejezetten udvarháznak (eset-
leg „erődített udvarháznak”¹²⁴) kell tekintenünk az egykori, a török hódoltság
korában elpusztásodott nyugat-dunántúli Gyepükaján melletti Nagykeszi és a
ma Bánokszentgyörgy területéhez tartozó egykori Szentmihály (**8. kép**), a fa-
lutelepülés szélén, de a plébániatempomtól nem túl távol emelt, egyszerű, árok-
kal övezett, egykor minden bizonnyal faszerkezetű építményeit.¹²⁵ Emellett bi-
zonyára ide sorolhatók az újabban Miklós Zsuzsa által kutatott tolnai települé-
sek, így Ete és Dalmand,¹²⁶ továbbá Nak és az utóbbihoz feltűnően hasonló, de
még ásatással nem vizsgált Értény-Képesfai-dűlő¹²⁷ feltűnően szabályos, négy-
szög- illetve köralaprajzú „erődítményei” is. Ugyanakkor még nem zárható ki,
hogy az etei objektum csak a késő középkorban létesült, s ez elképzelhető

¹²¹ Puzsai T.: A keleméri Mohosvár i. m., továbbá Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Bor-
sod-Abauj-Zemplén i. m. 63–64., 234. – utóbbi helyen az ásatás előtti felmérés, a később előkerült
falak minden nyoma nélkül!

¹²² Entz G.: Erdély építészete i. m. 34–35., 182–183. (Kelnek építését feltételesem az 1260-as
években élt Chyl comeshez köti), Koppány T.: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 33.,
Adrian Andrei Rusu: Eigenburgen und sächsische Grefen in Siebenbürgen. In: Motte – Turm-
hügelburg – Hausberg i. m. 315–326., Ţiplic I.M.: Organizarea i. m. 228., 250., Sőfalvi A.: Kustaly
i. m. 20.

¹²³ Valter Ilona: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. *Communicationes Archaeologicae
Hungariae* 2005. 537–564.

¹²⁴ Ezen építménytípus meghatározási kísérlete: Koppány Tibor: Erődített nemesi udvarházak
a késő középkori – kora újkori Magyarországon. In: „Quasi liber et pictura” i. m. 297–300. Ismere-
tes egy köztes fogalmi kísérletként az „erődített lakóhely” is: Simon Z.: A várak történeti szerepé-
nek változása i. m. 112–113. L. e kérdéshez újabban még: Horváth R.: Várépítés i. m. 86.

¹²⁵ Értékelésük: Miklós Zs. – Terei Gy.: Várak és települések i. m. 217–218., Feld I.: A motték
kérdése i. m. 228–229.

¹²⁶ Miklós Zs. – Terei Gy.: Várak és települések i. m. 215–217., Miklós Zs.: Tolna megye i. m.
159–171.

¹²⁷ Uo. 266–272. illetve 205–209.

Szentmihály, a jelenlegi országterület egyetlen meggyőzően dokumentált földhalomvára, mottéje esetében is. Feltétlenül itt kell viszont megemlítenünk egy, részben a korábbi falu házaira is rátelepült, egykori részleteit tekintve sajnos kevésbé ismert, minden bizonnyal 13. századi északkelet-magyarországi erődítést is, Felsőzsolca-Várdombot, ahol ugyancsak belső földfeltöltést határoztak meg kutatói, Wolf Mária és Simonyi Erika. **(9. kép)**¹²⁸

Ezen, a településekkel kétség kívül szoros kapcsolatban álló, s az oklevelekben csak elvétve feltűnő objektumok pontosabb értékeléséhez ugyanakkor még további régészeti feltárásokat feltételező településszerkezet-kutatások szükségesek. Ennek hiányában csak ritkán lehet állást foglalnunk az ország más területeiről ismert további olyan építmények pontosabb funkciójáról, melyek közelében, sőt néha közvetlenül mellettük ugyancsak településnyomok ismertek.¹²⁹ De ugyanakkor ennek fordítottja is igaz, azaz kiterjedt régészeti ásatások nélkül az is csak ritkán dönthető el, hogy egy adott erődítmény közelében megfigyelt településnyomok egy olyan falura utalnak-e, mely már létezett az erősség építésére, vagy pedig inkább egy későbbi, ún. váralja-településről, netán egy, a vár kiszolgálását biztosító kisebb majorsági telepről van-e szó, azaz ezek kronológiája csak ritkán nyújthat segítséget az általunk vizsgált építmények korhatározásában.

Az előzőekben számba vett egyszerűbb erődítmények mindenesetre lényegében megfelelnek a már említett, Miklós Zsuzsa által felállított, három elem-ből álló rendszer első csoportjának, bár a kutató tartózkodott attól, hogy közelebbi funkcionális megnevezésre tegyen javaslatot.¹³⁰ A szlovákiai középkori falukutatás eredményeit összefoglaló Aloiz Habovštiak ugyanakkor már 1985-ben kifejtette azt az álláspontját, hogy a szlovák „hradek” fogalom vonatkozhat udvarházra is.¹³¹ Kubinyi András viszont inkább kizárni látszott az ennek rész-

¹²⁸ *Simonyi Erika*: Előzetes jelentés a felsőzsolca-várdombi ásatásról (1992–2001). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. (2003) 109–133., *Simonyi Erika*: 10–13. századi települések Északkelet-Magyarországon és a régió Árpád-kori kerámiaja. Doktori disszertáció, 2010. Értékelése: *Feld I.*: A motték kérdése i. m. 233. Újabbban, az objektumot kifejezetten várnak tekintve, de motte-jellegét tagadva: *Szörényi G.A.*: Gondolatok i. m. 66., 123. jegyzet.

¹²⁹ Így az általuk vizsgált Pest, Fejér és Tolna megyékből a jobban ismert és dokumentált Bikács-Belsősziget, Nagykarácsony-Ménésmajor, Aba-Belsőbáránd-Ebvár, Domony-Flóramajor és Nagykónyi-Edelény: *Miklós Zs. – Terei Gy.*: Várak és települések i. m. A jelenlegi kutatás fogalomhasználatára, s így a terminológiai bizonytalanságokra jellemző az utóbbi erősség értékelése: „A vár egyetlen okleveles említése Héderváry Ferenc 1530. évi végrendeletében fordul elő, amelyben nemesi kúriáját és kastélyát feleségére... hagyja”. Az idézett oklevélben azonban „cum curia nobilitari domoque lapidea” olvasható: *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 266.

¹³⁰ Uo. 431., továbbá *Miklós Zs. – Terei Gy.*: Várak és települések i. m.

¹³¹ *Habovštiak, A.*: Stredoveka dedina i. m. 122–130. Michal Slivka és Adrian Vallašek ugyanakkor ezt a terminus technicust bevalottan egy nem túl szerencsés kompromisszumos megnevezésként használta, a vidéki nemesség sokszor fából épített erősségét, a „nagyobb” várak elődjét, de ugyanakkor megfigyelőpontot, sőt határvárat is értve e fogalom alatt: *Slivka, M. – Vallašek, A.*: Hradý a hrádky i. m. 17–83. Velük szemben viszont Matey Ruttkay a „kis középkori erődítmény” vagy (különösebb indoklás nélkül) „kisnemesi lakóhely” megnevezést alkalmazta váraktól alapvetően csak kisebb kiterjedésű és egyszerűbb építészeti megfogalmazásuk alapján elkülönített, általa több tipológiai csoportba sorolt, árokkal, palánkkal övezett erősségek esetében, melyek fő jellegzettségének az egyetlen, gyakran kőből épített, általában centrálisan elhelyezkedő toronyépítményt tartotta. A kérdésről összefoglalóan: *Ruttkay, M.*: Zur Entwicklung der mittelalterlichen

ben megfelelő *curia fossata*, Herrenhof, manoir, moated site fogalmait az írott források nem említették erősségek problémaköréből – igaz, ezen álláspontja részletes kifejtésére nem vállalkozott.¹³²

Feltűnő azonban, hogy az eddigi ásatások alapján még nem mutatható ki a leletanyag mennyiségében és jellegében érdemi eltérés az utóbb felsorolt „erődítmények” illetve a „síkidéki” és a „hegyi” várak között sem. Sőt, a falutelepülésekhez kapcsolódó utóbb tárgyalt építmények viszonylagos réteg- és leletszegénysége épp a folyamatos lakottság (vagy a hosszabb élettartalom) ellen látszik szólni – igaz, itt is számolni kell a pusztulás jelentősebb mértékével.

Az utóbb tárgyalt erődített építmények funkció-meghatározásával kapcsolatban végül mindenképp figyelmet érdemel, hogy számos e körbe sorolható 13. századi építmény felhasználásával – vagy annak felhagyása után, annak a helyén – a késő-középkorban az írott forrásokban a korabeli magyar „kastély” szónak megfelelő *castellum* megnevezéssel illetett erődítmény jött létre. Ásatással lehetett ezt igazolni Kistapolcsány (Topoľčany) (**10. kép**)¹³³, Nyitra-simonyi (Šimonovany) (**11. kép**),¹³⁴ a már említett Hahót-Buzád/Sárkánysziget,¹³⁵ és talán Ócsény-Oltovány¹³⁶ kutatása során. A legkorábbi periódusként meghatározott, kőből emelt négyzetes (torony)építmény az első objektum esetében további épületrészekkel bővült a 14–16. században, majd került elbontásra a ma álló késő-renaisszansz kastély emelésekor. A második esetben az épületet felhagyták a 14. században, de később, egy 1426-ban kelt építési engedély alapján, közvetlen közelében épült meg az ugyancsak torony-jellegű maggal rendelkező *castellum*. Az 1365-ben *locus castris* megnevezéssel említett, a Hahót-Buzád nemzetség Kőszegiek által 1292-ben elfoglalt, név nélkül említett erősségével azonosítható zalai Buzádsziget helyén a 15. század közepén emeltek *kastélyt* a Sárkány-család tagjai. Az időben egymást követő két erődítmény mérete, formája és védővonala itt nem is tért el lényegesen egymástól, bár a korábbi erősség központi építménye nem volt teljes biztonsággal rekonstruálható. Hasonló lehetett a helyzet a tolnai Ócsényben is, de az itteni kutatások részletes közzétételére még nem került sor. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Hahót-Buzád/Sárkánysziget erősségétől csupán néhány száz méterre (igaz, a mocsarakkal kísért vízfolyás másik oldalán) található az ásatásokkal is szondázott, egykor templomos *villa Buzad* – ez az erősség így akár az „udvarházak” között is lenne tárgyalható s ez jól jelzi az egyes kategóriák merev elhatárolásának problémáját. Nem kevésbé jellemző az sem, hogy a közeli Hahót-Alsó-fakospuszta 13. század második felében épített, majd elpusztult erőssége he-

Kleinadelssitze in der Slowakei. In: Die Burgenforschung und ihre : Probleme Fundberichte aus Österreich. Materialheft A.2.) Wien 1994. 123–133.

¹³² Kubinyi A.: Árpád-kori váraink i. m. 294. – vele szemben, Dalmand esetében: Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 166. L. továbbá Koppány T.: Erődített nemesi udvarházak i. m.

¹³³ Ruttkay, M.: Zur Entwicklung i. m. 123–133.

¹³⁴ Alexander Ruttkay: Stredoveké panské sídlo v Partizánskom-Šimonovanoch. Slovenská Archeológia LI. (2003) 119–158.

¹³⁵ Vándor L.: Archäologische Forschungen i. m.

¹³⁶ Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 281–293.

lyén, kutatója, Vándor László szerint egy erődített udvarház (*befestigter Herrenhof*) épült fel a 14. század második felében!¹³⁷

Ugyanakkor az okleveles anyag kapcsán már említett korai építmények közül Kabold — mintegy további tíz objektummal együtt — kifejezetten *castellum* megnevezéssel tűnik fel az 1200-as évek írott forrásaiban. Régészeti kutatások hiányában ugyan még nem igazolható, hogy ezen, formáját és részleteit tekintve így még ismeretlen erődítmény helyén épült fel a ma is álló, késő középkori/késő reneszánsz kastélyépület, az azonban így is kétségtelennek tűnik, hogy számos esetben a későbbi *castellumok* elődjeinek tekinthetők az általunk jelenleg vizsgált 13. századi erősségek.¹³⁸ Ebből természetesen nem feltétlenül következik az — mint ezt monográfiájában Koppány Tibor feltételezte¹³⁹ —, hogy a korabeli terminológia szerint minden, írott források nem említette korai erősség tulajdonképpen *kastély*nek lenne tekinthető, az azonban feltűnő, hogy a 13. századi magánbirtokosi erősségek legalább *egy része* számos közös vonást (településközelség, jó megközelíthetőség, egyszerűbb építőanyag) mutat(hat)ott fel a későbbi kastélyokkal, melyek a 15–17. század kedvelt nemesi lakóhelyei (is) voltak.¹⁴⁰

Gondolatmenetünket összefoglalva, mindezek alapján talán aligha vonható kétségbe az a megállapításunk, hogy az oklevelek nem említette erődített korai magánföldesúri építmények *egy* (de ma még sajnos csak ritkán közelebről meghatározható) *része* funkcióját tekintve udvarháznak *is* tekinthető.

Terminológia

Ezzel már el is jutottunk a következő fontos problémához, az objektumok megnevezéséhez, azaz a terminológiához. Ezt természetesen már az eddigi fejtegetéseink során is számtalan alkalommal érintettük, szükséges itt azonban külön is foglalkoznunk az ehhez kapcsolódó kérdésekkel. Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk — s ez a megállapítás nem csupán a várépítészetre vonatkozik — hogy élesen el kell választanunk egymástól a korabeli, tehát a 13. századi források terminológiáját a modern történeti kutatás által kidolgozott/alkalmazott, a dolog lényegéből következően óhatatlanul rendszerező, azaz rendszert kereső/alkotó fogalmi apparátusától – a jelen dolgozatban általunk használt általános jellegű megnevezések talán jó példáját szolgáltatják ennek.

Ezért nem találkozott az olvasó eddig az ún. „kisvár” fogalmával, mivel ez a nem túl szerencsés, bár a kutatásban már meggyökeresedett terminus *technicus*¹⁴¹ véleményünk szerint még „szükségnévként” is elfedi az egykori

¹³⁷ Vándor, L.: Archäologische Forschungen i. m. 195., Taf. 66. illetve 204.

¹³⁸ Korábbi, ezzel ellentétes véleményünk: *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 17., 33. jegyz. Ugyanakkor az ugyancsak korán, 1228-ban *castrum* megnevezéssel feltűnő, munkánk 36. jegyzetében már tárgyalt s nem teljesen problémamentes erdélyi Vécs esetében sem zárható ki teljesen, hogy a késő középkori *castellum* helyén kell keresnünk. Az utóbbira: Koppány T.: A középkori Magyarország i. m. 241.

¹³⁹ Uo. 21–26.

¹⁴⁰ Erre már a szlovákiai kutatás is felfigyelt: Ruttkay, A.: Mittelalterliche Klein- und Mitteladelsitze i. m. 286–287.

¹⁴¹ Erre legutóbb *Feld I.*: Középkori várak és rezidenciák i. m. 500–503., ugyanitt 496. a „földvár” fogalom használatára.

történeti valóságot, tehát azt, hogy a terepen megjelenő egyes építmények okleveles említésének hiánya — mint az előzőekben láthattuk — korántsem jelent azonos funkciót, sőt még korszakot sem. Emiatt nem tudjuk elfogadni Horváth Richárd legújabban megfogalmazott, s bár sok problémát megoldani hivatott, de mégis leegyszerűsítő, s érthetően bizonytalan feltevését sem, miszerint ezen, az írott forrásokban nem szereplő objektumok egyáltalában nem tekinthetők „igazi” várnak, hanem azok kivétel nélkül „valamilyen formában” erődített, „egyszerű nemesi lakóhelyek” lettek volna, hiszen „zömük település közelében helyezkedik el”.¹⁴²

Az eddigiek alapján talán nem kíván külön bizonyítást az a tételünk, miszerint az Árpád-kori Magyar Királyság területén az írott források szóhasználata a korai magánérösségek megnevezése vonatkozásában nem volt egyértelmű és következetes. Ennek lehetséges okai lényegében ugyanabban kereshetők, mint azt Horváth Richárd a késő középkor kastélyait vizsgálva meghatározta. Így ennek elemzésére itt most nem kívánunk vállalkozni, csupán utalunk ennek kapcsán „az épületeiket megnevező birtokosokra vagy hiteleshelyi, kancelláriai nótáriusokra”.¹⁴³

Az erődített objektumok alapvetően *castrum* és *castellum* megnevezéssel tűnnek fel az oklevelekben és az egyéb forrásokban. Fügedi Erik az előbbi jogosan tartja általános gyűjtőfogalomnak,¹⁴⁴ az utóbbi ezzel szemben, mint utóbb láthattuk, sokkal ritkábban fordul elő az Árpád-korban. Mivel — ahogy az előzőekből kiderült — az e két fogalommal megjelölt építmények formai elkülönítése sem lehetséges (csupán hipotézisként vehető fel, hogy az utóbbi terminust nem használták az ún. extrém földrajzi helyzetű erősségekre) nem tűnik itt indokoltnak az olyan, általános jellegű, s inkább már a késő középkorra jellemző megnevezések behatóbb elemzése, mint a *munitio*, *fortalitium* vagy *propugnaculum*. Hasonló a helyzet a már említett *domus* és *curia* esetében is, hisz a forrásszövegek itt sem nyújtanak segítséget az alapvető funkcionális és topográfiai, tehát a bennünket érdeklő *történeti* kérdések megválaszolásában.¹⁴⁵ Az előzőekben „udvarház” kifejezéssel fordított *curia* fogalmának rendkívül szerteágazó kérdésköre¹⁴⁶ amúgy is külön tanulmányt érdemelne, ahogy

¹⁴² Horváth R.: Várépítés i. m. 83., 86. illetve 93., ahol összegzésében olyan „úri” lakóhelyeket tételez fel, melyeket a 12. sz. (!) második felében talán már erődíthettek is. Ezek szerinte azonban „az udvar vezetői és a király előtt sokszor nem számíthattak váraknak”, még akkor sem, ha formájuk, elhelyezkedésük hasonló lehetett a „klasszikus” kővárakéhoz. L. ehhez recenziókat a *Castrum* 16. (2013: 1–2. sz.) 100–108. Talán ugyancsak az ismert emlékek differenciálatlan szemléletéből adódott Kubinyi A.: Középkori váraink i. m. 119. megfogalmazása: „Valahogy csak meg kell magyaráznunk azt, hogy az oklevelekből kiolvasható képbe miért helyezhetők olyan nehezen be a „kisvárak”.

¹⁴³ Horváth R.: Rendszertelenség a rendszerben i. m. 9–13.

¹⁴⁴ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 10.

¹⁴⁵ Az írott források fogalomhasználatának elemzése: Koppány Tibor: A castellumtól a kastélyig. Művészettörténeti Értesítő 23. (1974) 285–299., l. még erre Miklós Zs.: A Gödöllői dombvidék i. m. 66–68.

¹⁴⁶ L. példaként: Szovák Kornél: Udvarház. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 695., továbbá más vonatkozásban: Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád, 2009. 26., 74. jegyz.

az erődítést teljesen nélkülöző földesúri lakóhelyek kérdése is, melyek ismert korai emlékei átfogó feldolgozását még nem végezte el kutatásunk.¹⁴⁷

Ugyanakkor egy további, talán a 13. század vonatkozásában a későbbi időszakhoz képest gyakrabban használt fogalom, az általános torony kifejezéssel fordítható *turris* — mint ezt elsősorban Koppány Tibor hangsúlyozta¹⁴⁸ — talán ennél több figyelmet érdemel. Ugyanis az okleveles anyagban egyrészt közvetlenül, másrészt közvetetten, így helynév formájában megjelenő *tornyok* egy része esetében a régészeti kutatás megállapíthatta, hogy e megnevezés nem mindig csupán egyetlen, többszintes épületet, hanem gyakran egy sokkal gazdagabb, másutt *castrum* megnevezéssel illetett építészeti formát takar. Jó példa erre Wertner fia László budai rektorhoz kötött, Albertfalván feltárt épület,¹⁴⁹ valamint az itt folytatott kutatás eredményeit tekintve részleteiben nagyrészt még hasonlóképp ismeretlen simontornyai vár, mely utóbbi esetében azonban a *castrum seu turris* megnevezés ismeretes.¹⁵⁰

Mivel azonban az eddig ismert régészeti adatokból arra lehet következtetni, hogy a korszak vár/erődítésépítésében olyan mértékben elterjedt volt a nagyjából hasonló méretű — túlnyomórészt 8-10 méteres oldalhosszúságú (vagy átmérőjű), de néha ennél kisebb — fából-kőből épített, legtöbbször központi elhelyezkedésű, általában többszintes (s ezért csekély maradványok esetében is sokszor a magas épületként, azaz toronyként rekonstruált),¹⁵¹ s így az erősség megjelenését alapvetően meghatározó építmény, hogy indokoltnak tűnik ezen erődítésformára a német várkutatásból átvett *toronyvár* megnevezés használata. Ezt magunk a 13. századi magánvár-építkezés egy jellegzetes, mint láttuk, részben az okleveles anyagban is tükröződő megjelenési formájának tartjuk, hangsúlyozva azonban azt, hogy ez korántsem jelent általánosítást. Azaz nem gondoljuk, hogy valamennyi *turris*-megnevezés mögött feltétlenül csupán egyetlen, kőfallal/palánkkal/árokkaal övezett épületet kell keresnünk. De azt sem állítjuk, hogy valamennyi, a fenti kritériumok alapján meghatározott toronyvár *castrum*-nak számított volna, ahogy persze azt sem, hogy leg-

¹⁴⁷ A kutatás ismert eredményeinek korai összefoglalása: *Feld István*: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sáropatak 2000. 21–24.

¹⁴⁸ *Koppány T.*: A középkori Magyarország i. m. 32–34. A kérdéshez l. még: *Miklós Zs.*: A Gödöllői dombvidék i. m. 66–68., *Vándor László*: A várépítészet kezdetei Zala megyében. In: *Várak a 13. században*. Castrum Bene 1989 i. m. 59.

¹⁴⁹ Az objektumra vonatkozó adatok és az eddigi irodalom összefoglalása: *Terei Gy.*: *Az albertfalvi i. m.*

¹⁵⁰ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 10., *Koppány T.*: A középkori Magyarország i. m. 32., a várra vonatkozó eddigi, még korántsem teljes feldolgozások: *Horler Miklós*: A simontornyai vár. Kandidátusi értekezés. Bp.1980., *Horler Miklós*: A johanniták és a korai magyar vártípus. In: *Várak a 13. században*. Castrum Bene 1989 i. m. 135–152., *Horler Miklós* – *H. Tabajdi Márta*: A simontornyai vár. Szekszárd 1988.

¹⁵¹ A 13. századra helyezhető tornyok alaprajzi méreteinek rendszeres összegyűjtése még nem áll rendelkezésünkre, a méretadatok az általunk ismert, régészeti módszerekkel vizsgált építmények átlagát jelentik. Megjegyzendő, hogy Miklós Zsuzsa (*Miklós Zs.*: Árpád-kori i. m. 147–158.) és nyomában Kubinyi András (*Kubinyi A.*: Árpád-kori váraink i. m. 294.) hangsúlyozta, hogy sok esetben nem toronnyal, hanem csak egy házzal kell számolnunk.

alább egy részük ne lett volna az.¹⁵² E kérdésre, elsősorban a tornyok lehetséges funkciója kapcsán tanulmányunk második részében még vissza fogunk térni.

Nem tartjuk ugyanakkor szerencsésnek a „lakótorony” terminus technicus használatát bármilyen 13. századi *magánvár-típus* megnevezésére. Nem csak amiatt, hogy egy alapfalaiban vagy néhány méteres csonkjában feltárt/ránk maradt építmény esetében csupán kivételes leletkörülmények esetében dönthető el, hogy egykor alkalmas volt-e lakóterek befogadására. Esztergom vagy Visegrád jelentős alapterületű és részleteiket is tekintve gazdag kikapcsolódási királyi toronyépülete¹⁵³ módszertani szempontból sem határozható meg helyesen ugyanazzal a modern (tipológiai) fogalommal, mint az előzőekben említett, jóval kisebb méretű és ismereteink szerint általában szerényebb építészeti megfogalmazású építmények, melyekkel csupán egyetlen közös vonása mutatható ki, mégpedig az, hogy szélességük/hosszúságuk alatta marad magasságuknak. Elsősorban azonban kutatástörténeti okai vannak elutasító álláspontunknak, hisz e megnevezés mögött kimondatlanul is ott rejtőzik Gerő Lászlónak az egyetlen toronyból kifejlődő várra vonatkozó, még a jelentősebb régészeti kutatások előtt megfogalmazott, de kifejezetten sohasem bizonyított tétele. Ezt ugyan korábban számos más kutató is átvette,¹⁵⁴ bár a régészeti kutatások eredményeit figyelmen kívül hagyó (vagy azok hiányában történt) merev alkalmazásának buktatóit jól jelzi — csupán 13. századi példákat hozva fel — Boldogkő, Csesznek és Hollókő korai periódusainak később tévesnek bizonyult meghatározása.¹⁵⁵

Természetesen ez korántsem zárja ki a tornyok meghatározó szerepét a korszak várépítészetében, így azt sem, hogy számos vár legkorábbi építészeti formájának változását, „fejlődését” ne egy (kezdetben esetleg csak egy palánkkal, árokkal övezett) toronyépítmény bővítése jelentette volna! Jó példa erre a már tárgyalt Zagyvafő erőssége – azonban e jelenség talán jobban leírható a „toronyvár” utóbb tárgyalt fogalmával, amely egyébként véleményünk szerint egyaránt használható az írott forrásokban nem említett és az oklevelekben is feltűnő, a kutatás által gyakran „klasszikus kővárnak” nevezett erősségekre is. Nem egyértelmű viszont s emiatt inkább kerülendő az újabb irodalomban is feltűnő *donjon* terminus technicus alkalmazása.¹⁵⁶

¹⁵² *Feld I.*: Középkori váraink i. m. 212–214. – a fogalmat ebben az értelemben egyre gyakrabban használja az újabb régészeti kutatás: *Szörényi G.A.*: Gondolatok i. m. 64–65., *Sófalvi A.*: A székelység i. m.

¹⁵³ A kérdésről legutóbb: *Bozóki Lajos*: Visegrád, alsó- és felsővár. (Lapidarium Hungaricum 8.) Pest megye II. Szerk. Lővei Pál. Bp. 2012. 19–22,

¹⁵⁴ Így pl. *Belo Polla – Michal Šlivka – Adrián Vallašek*: K problematike vyskumu hradkov a hradov na Slovensku. *Archaeologia historica* 6. (1981) 361., *Miklós Zs.*: Árpád-kori i. m. 149., de ebből a szempontból különösen figyelemre méltó: *Parádi Nándor*: A kácsi középkori lakótorony. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 21. (1982) 25., itt a szerző kifejezetten kisméretű tornyokat értett e fogalom alatt.

¹⁵⁵ L. tanulmányunk 17. jegyzetét!

¹⁵⁶ L. erre *Bozóki Lajos*: Adatok a visegrádi alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez. *Műemlékvédelem* 39. (1995) 83. Míg azonban nálunk csak a lakható torony szinonimájaként tűnik fel, a román kutatás ennél sokkal általánosabb formában értelmezi: *Rusu, A.A.*: Castelare i. m. 184–185.

Végül szólnunk kell a „motte” fogalom gyűjtőnévként való indokolatlan használatáról is. A magyar *földhalomvárnak* megfelelő modern szakkifejezés ugyanis kifejezetten a jelentősebb mesterséges földfeltöltésre épített, s így logikusan elsősorban faszerkezetű, jellemzően magánföldesúri építményekre vonatkozik. Ilyenek egykori meglétét azonban — az előzőekben említett Szentmihály s talán még Felsőzsolca-Várdomb kivételével — a mai Magyarország területén még nem sikerült hitelt érdemlően kimutatni.¹⁵⁷ A külső megjelenésükben motte-jellegű erősségek eddigi régészeti kutatása — a szomszédos osztrák területeken elterjedt ún. Hausberge-ekhez hasonlóan — általában csak a természetes terep kisebb-nagyobb alakítását, így néhol igen kismértékű feltöltését tudta igazolni, s így ezek megnevezésére is sokkal alkalmasabbnak tűnik a toronyvár fogalma.¹⁵⁸

A toronyvárral, lakótoronnyal, donjonnal, mottéval/földhalomvárral kapcsolatos utóbbi fejtegetéseink már jól jelzik, hogy a terminológia kérdései szorosán kapcsolódnak az anyagi kultúra vizsgálata során általánosan alkalmazott kutatási módszer, a tipológia problémájához. Korábban már utaltunk arra, hogy magyarországi kutatásban elterjedt Gerő-féle alaprajzi tipológia kronológiai szempontból nem tekinthető merevnek – csak említenénk itt kidolgozója azon tételét, miszerint az ún. „lakótoronyok” és az ún. „belsőtoronyos várak” időben párhuzamosan léteztek egymással.¹⁵⁹ Fügedi Erik 1977-ben megfogalmazott kritikája, miszerint nincs „a formák és a kor között feltétlen összefüggés”¹⁶⁰ így főképp a cseh Dobroslava Menclovának a mai Szlovákia területén található várakra is alkalmazott, tipológiai rendszerére vonatkozatható.¹⁶¹ Kétségtelen, e rendszer egyes fogalmai sokszor még korrekt magyar megfelelőekkel sem rendelkeznek, s bár természetesen lehetne kapcsolatot keresni az előzőekben tárgyalt „toronyvár”-fogalom és a csehországi kutatás által a német nyelvű publikációkban is máig használatos olyan megnevezések között, mint „öregtorony-diszpozíció” (*Bergfrieddisposition*) vagy „lakótorony-diszpozíció” (*Wohnturmdisposition*),¹⁶² ez azonban véleményünk szerint alkalmatlan lenne bármilyen történeti-funkcionális következtetés levonására. Ugyanez vonatkozik az olyan építészeti megoldásokra is, mint többek között az ún. palástfalas vár

¹⁵⁷ L. Feld I.: A motték kérdése i. m. 228., 233. Szlovákia területén ugyanakkor több mint 40 esetben tételez fel földhalomvárakat a kutatás, érdemi régészeti adatok azonban ezekről nem kerültek eddig közzétételre: Ruttkay, A.: *Mittelalterliche Klein- und Mitteladelssitze* i. m. 280–286.

¹⁵⁸ A fogalom félreérthető használatára példa Koppány T.: *A középkori Magyarország* i. m. 31–32., Kubinyi A.: *Die Rolle der Mittelalterarchäologie* i. m. 246., a kérdés bővebb kifejtése példákkal: Feld I.: *A motték kérdése* i. m.

¹⁵⁹ Gerő László: *Magyar várak*. Bp. 1968. 17–22., l. ehhez Feld I.: Gerő László i. m. A tipológiai fogalomrendszer használatának továbbélése: Bardi Zs. L.: 13–14. századi i. m. 116.

¹⁶⁰ Fügedi E.: *Vár és társadalom* i. m. 10.

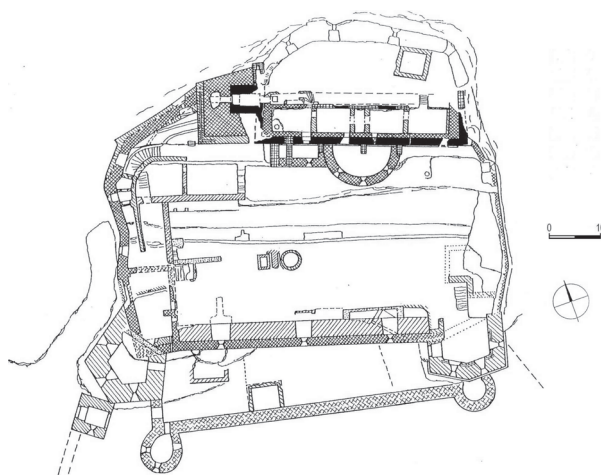
¹⁶¹ Feld I.: *A 13. századi i. m. 12.* Menclovára l. tanulmányunk 17. jegyzetét. E tipológia egyik legutóbbi szlovákiai alkalmazása: Slivka, M. – Vallašek, A.: *Hrady a hrádky* i. m. 79–83.

¹⁶² L. erre a téma másik jelentős kutatójának a 13. század cseh királyi várakról írott egyik munkáját, melyhez a kötet németországi szerkesztői egy terminológiai glosszárrium összeállítását kérték a szerzőtől: Tomáš Durdík: *Grundlinien des königlichen Burgenbaues in Böhmen im 13. Jahrhundert*. In: *Burgenbau im 13. Jahrhundert*. (Forschungen zu Burgen und Schlössern 7.) München-Berlin 2002. 209–220.

(*Mantelmauerburg*), melynek alapvető jellemvonása az lenne, hogy a belső épületek nem emelkedtek a várfal fölé — ennek valószínűsíthető példája lenne a hazai emlékek között a dél-dunántúli Márévár¹⁶³ —, de ezek földrajzi elterjedését, eredetét, sőt kronológiáját elemezve (legalábbis a középkori Magyar Királyság területén) véleményünk szerint aligha juthatunk érdemben hasznosítható információkhoz.

Néhány éve Szörényi Gábor András az osztrák várkutatók eredményeiből kiindulva tett javaslatot egy, a várkutatókban alkalmazandó új terminológiai rendszerre. Véleménye szerint a késő Árpád-kor erősségeinek egyik funkcionális főtypusát alkotnák a nemesi várak, melyek toronyvárra és mentsvárra lennének oszthatók. Ugyanakkor a földrajzi helyzetüket tekintve a hegy- és dombvidéken illetve síkságon emelt várakat különít el egymástól, az előzőeket hegytetővárakra illetve sarkantyúhelyzetű várakra osztva. Az altípusok esetében azonban még egyértelmű magyar szakkifejezéseket sem sikerült mindig találnia, így kérdéses, milyen mértékben és főleg milyen új eredményeket indukálva terjed el a kutatásban ez az új tipológia.¹⁶⁴

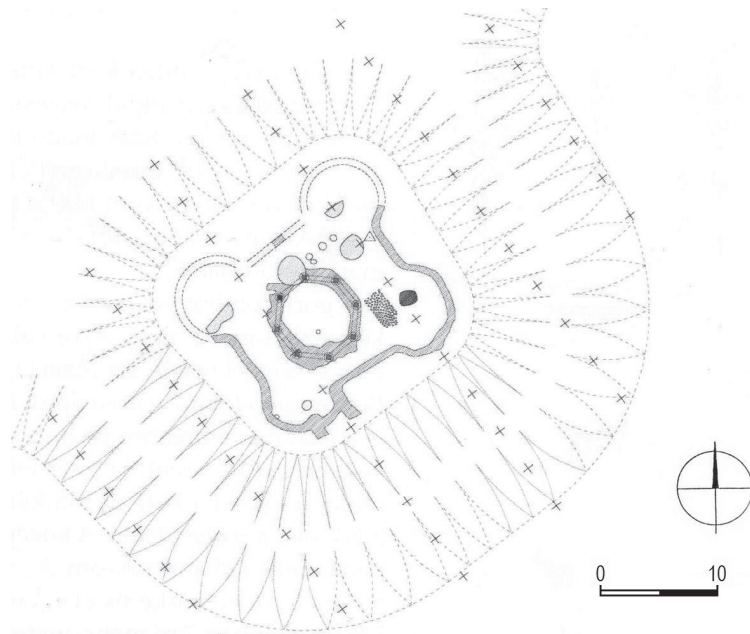
MELLÉKLET

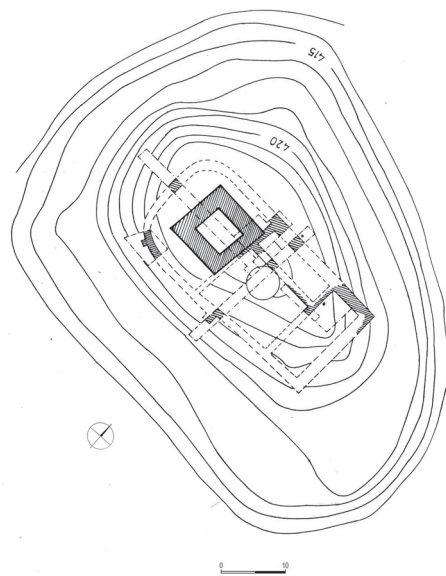
1. kép Füle (Plaček–Bóna 2007)

¹⁶³ A várról részletes építéstörténeti feldolgozás még nem készült, bővebben l. *G. Sándor Mária*: *Reneszánsz Baranyában*. Bp. 1984. 34–36. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az itt állt belső épület egykori magassága pontosan nem ismert.

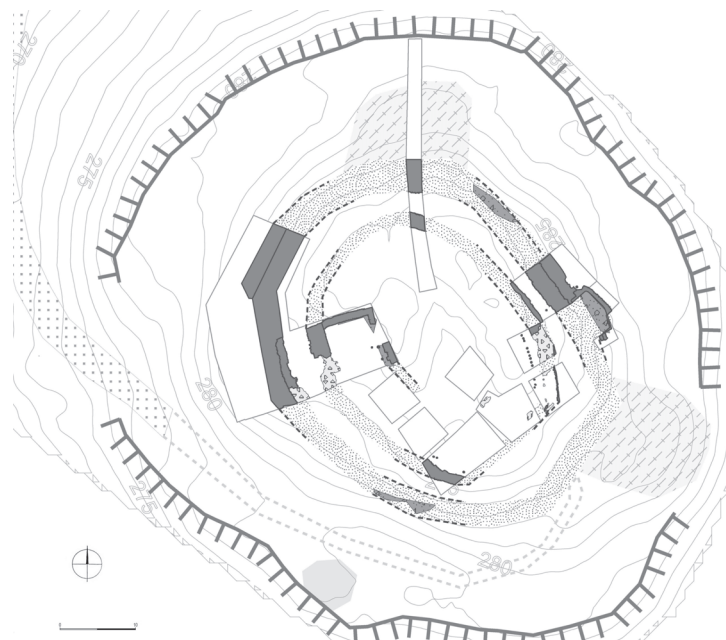
¹⁶⁴ *Szörényi G.A.*: *Gondolatok* i. m. 63–66. – Meg kell jegyeznünk, hogy a síkvidéki várak altípusai között szereplő „lapályvár” megnevezésért részben nekünk kell vállalnunk a felelősséget, ugyanis jobb híján ezzel fordítottuk a „Flachlandburg” altípusát képező „Niederungsburg” kifejezést egy, a kelet-ausztriai várak tipológiájával foglalkozó tanulmány magyar összefoglalójában: *Nikolaus Hofer*: *Hochmittelalterlicher Burgenbau im ostösterreichischen Flachland*. *Savaria* 31/2. (2007) 264–266.

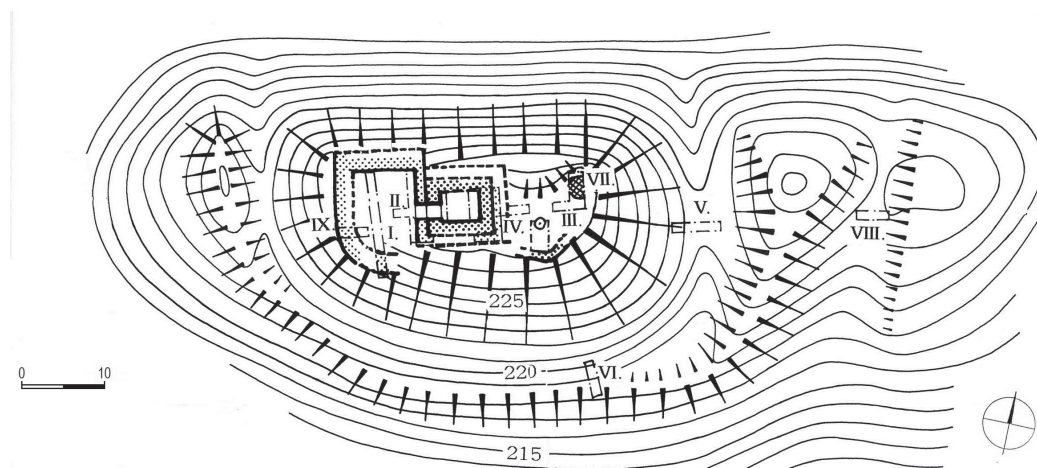
2. kép Gőr (Dénes 2011)

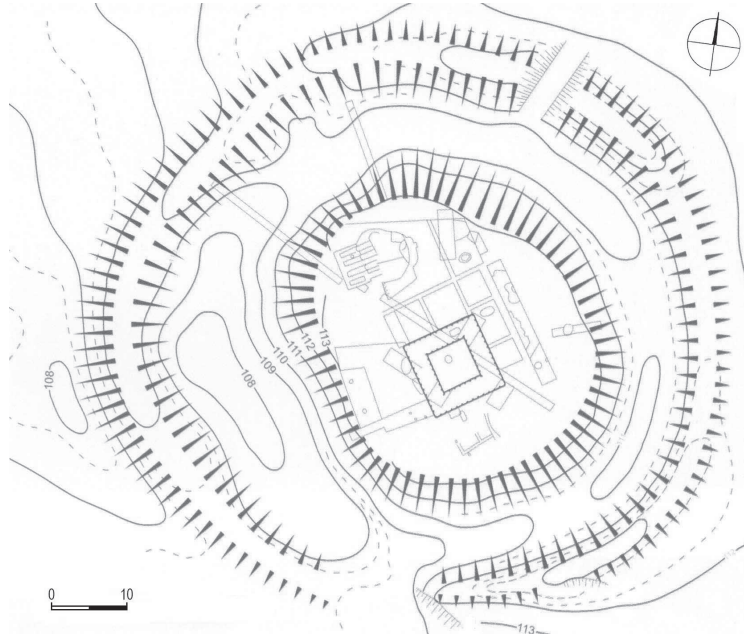
3. kép Zagyvafő (Feld 1994)

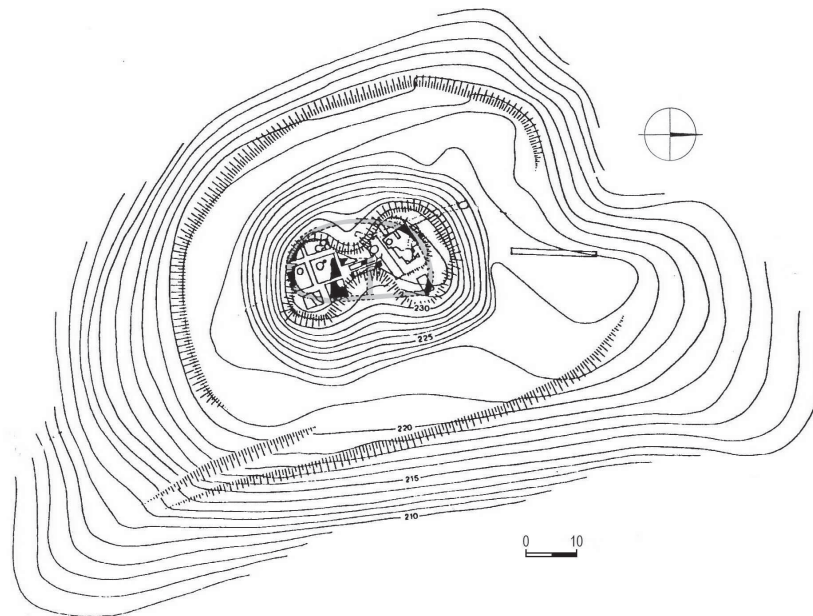
4. kép Cserépvár (Szörényi 2008)

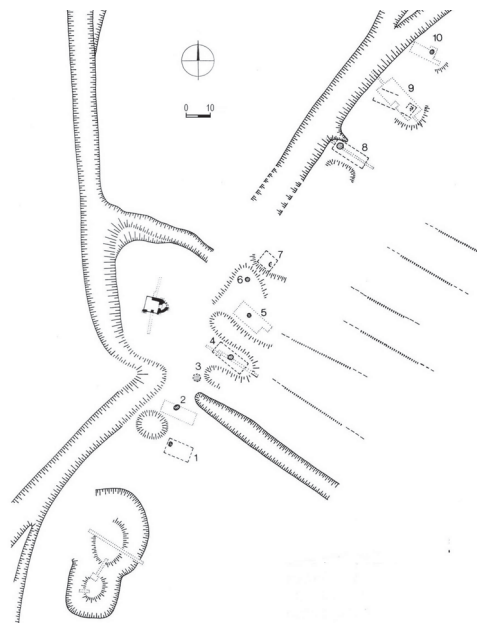
5. kép Márianosztra-Bibervár (Miklós 1997)

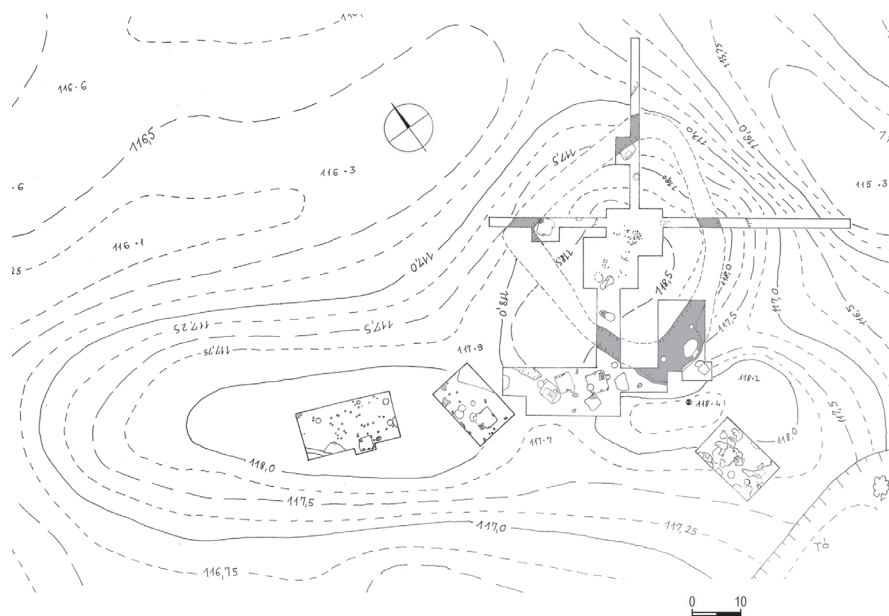
6. kép Dombóvár-Szigeterdő (Miklós 2007)

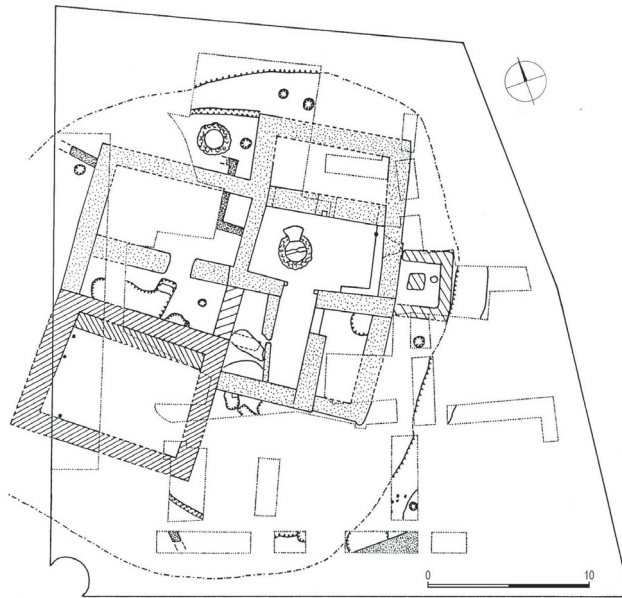
7. kép Váralja-Várfő (Miklós 1998)

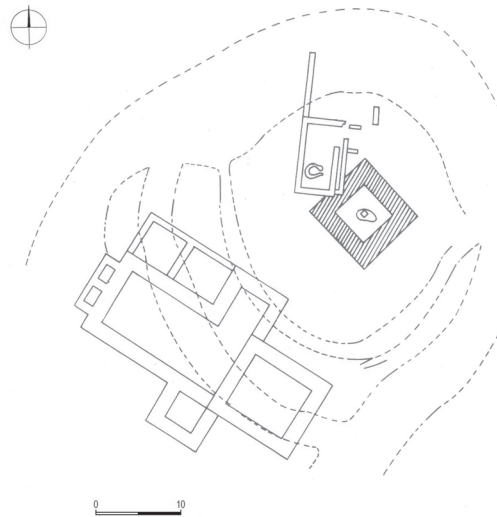
8. kép Bánokszentgyörgy-Szentmihály (Feld 2008)

9. kép Felsőzsolca (Simonyi 2010)

10. kép Kistapolcsány (Ruttkay 1994)

11. kép Nyitrasimonyi (Feld 1994)

THE BEGINNINGS OF THE CONSTRUCTION OF PRIVATE CASTLES IN MEDIEVAL HUNGARY IN THE MIRROR OF THE ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE I

by *István Feld*
(Abstract)

The present study examines the early phase of the emergence of private castles in the medieval Kingdom of Hungary, that is, the period which extends from the end of the 12th century to the early 14th. Its primary aim is to confront the results of archaeological research with the views of those scholars who recently examined the problem from a historical perspective. In doing so, especially great emphasis is laid on the ways and means of determining the age of those fortifications which are not mentioned in the written sources, and the possibilities of further research in that direction. The first part of the study thus surveys the questions of chronology, function and terminology.

Speaking about chronology, the author emphasises that written sources only rarely help in determining the time when castles were built (mainly in the cases when a royal authorisation has survived). A mere reference to a fortification in a charter offers no basis for such hypotheses, for in the period in questions fortified constructions were not the centres but merely the appurtenances of private estates, and so their emergence in the sources is purely accidental. Yet comprehensive histories of the individual estates can yield important results with regard to the possible builders. Architectural typology and archaeological finds are no more helpful in dating fortifications within the wider period indicated above, while the number of coin finds is limited, and the new methods offered by the natural sciences, such as dendochronology and radio-carbon analyses, have so far failed to provide solid results. Consequently, all that one can safely state is that prior to 1200 only a very limited number of castle-like constructions may have been erected by private landowners in the Carpathian Basin. The Mongol invasion of 1241-1242 still looms large over the historical research, as many of the castles which emerged before it are unjustifiably attributed to the ruler. Other fortifications, which do not appear in the written sources, are dated by some scholars with reference to the settlement of the Cumans or the Székelys, whereas the statement which asserts that the number of castles erected by private landowners grew conspicuously from the last third of the 13th century is probably based on an illusion created by the parallel increase in the amount of the charter material.

As for the role of castles, historians and archaeologists agree that most of them functioned as both a basis and a symbol of power. The function they may have assumed as a location of dwelling and residence is hotly disputed, however. It is beyond doubt that the „castle building program” which is traditionally attributed to king Béla IV (1235-1270) failed to bring about the result it is thought to have aimed for, since most of the fortifications erected then were prevented by their small size from hosting the surrounding population in time of peril. On the other hand, they were certainly fit for providing shelter for the treasures and charters of a lord, and in case of danger for his household, but also serving as a safe background for an offensive military operation. Yet this does not necessarily involve the constant residence there of the lord; it can only be surmised for the castellan and his men. It is not only the climatic conditions of the Carpathian Basin that raise doubts about the welcome conditions of fortifications built on hilltops or islands surrounded by marshlands, but also the conspicuous scarcity of cases when private landowners referred to themselves by the name of their castle. Unfortunately, the archaeological finds unearthed in the castles are unfit for drawing socio-historical conclusions, as we do not know whether the objects found belonged to the lord or to his castellan. For this reason, it seems probable that both the oligarchs at the end of the 13th century and the lesser castle-owners preferred for residential purposes their (unfortunately hardly known) manor houses, while the extent to which those fortifications which were more accessible and lay closer to settlements were used for the same purpose remains open to doubt. Rather unresearched still is the strategic, military role of castles, and the importance of their inner and outer defensive structures. It is also to be questioned whether any conclusions can be drawn from the location of castles in the landscape and the extent of their visibility alongside the obvious statement that they were a means of power representation.

As for the material of construction, it is impossible to prove that wooden structures necessarily predated stone fortifications. On the other hand, it can be justified in several cases that an outer

wooden defensive line was replaced by a stone wall still within the period under consideration here, a clear evidence that the basic function of the construction remained unchanged. Some fortifications which never boasted considerable stone buildings are nevertheless referred to as „castles” (*castrum*) in the charters. More importantly, the systematic works of castle topography identify in increasing numbers such objects which, while never surfacing in the written documentation, have already been researched archaeologically, and in terms of geographical location and the remains of buildings cannot be distinguished from the constructions which are mentioned by the charters generally on mountain peaks or hilltops. These of course cannot be left out of any statistics that is intended to reflect the actual distribution of power. Recent research has also revealed the existence of constructions which, while having defensive structures (ditch, palisade) similar to those of the „true” castles, were at the same time conspicuously attached to the inner area of a settlement. Although no system of criteria that would make exact classification possible has been elaborated as yet, these could safely be regarded as manor houses. It is worth emphasising in this regard that the sites of thirteenth-century constructions are frequently occupied in the 14th and 15th centuries by noble residences which are called „castella” in the charters.

On the basis of all this it now seems evident that the functions of those fortified constructions which never appear in the written sources varied greatly. It is therefore utterly incorrect and even un-historical to group them under a single denomination (such as „small castle” or „hradek”), and it is the same unacceptable to exclude them altogether from the circle of those castles which do emerge in the charters. At the same time, neither the contemporary nor the modern scholarly terminology can be said to be consistent; in this regard suffice it to cite the parallel use of the terms „keep”, „motte” or „Mantelmauerburg” in previous Hungarian, Czech or Slovak scholarship. On the basis of the terminology used in the charters, in case of those fortifications which were dominated by a single great tower the use of the term „tower-castle” would be justified, as it reflects more faithfully the basic feature of most of the contemporary constructions, which consisted in the concentration in one single building of most architectural elements destined to ensure both housing and defensive functions. Of course, it is also possible to classify these buildings in terms of their geographical location, yet it is open to doubt to what extent this method, used widely in the European castle research, can take us closer to the main target of historical research, that is, determining the historical role of private castles in this early period.